

Konrad Graczyk

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie
ORCID: 0000-0002-0991-2036

Z DZIAŁALNOŚCI SĄDU SPECJALNEGO W RZESZOWIE (SONDERGERICHT REICHSHOF) PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

Wprowadzenie: stan badań, źródła, metodologia¹

Niemieckie sądy specjalne były tworzone niedługo po dojściu Adolfa Hitlera do władzy na terenie Niemiec. Tworząc je w 1933 r., nowy reżim korzystał z doświadczeń ubiegłego dziesięciolecia, w tym np. rozwiązań przyjętych przez rząd kanclerza Franza von Papena w 1932 r. Powstałe sądy specjalne orzekały w uproszczonym postępowaniu jednoinstancyjnym, w składzie trzech sędziów zawodowych. Początkowo ich właściwość obejmowała wąski katalog spraw politycznych, z wpływem czasu była jednak rozszerzana². W kolejnych latach, w tym w okresie II wojny światowej, sądy specjalne były wprowadzane na ziemiach znajdujących się pod okupacją Niemiec. Nie były tutaj wyjątkiem okupowane ziemie polskie, na których niemieckie sądy specjalne instalowano już od września 1939 r. Wzorcem dla tych ciał sądowych pozostawały sądy specjalne funkcjonujące w III Rzeszy³.

¹ Artykuł został opracowany w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr 2020/39/B/HS5/02111).

² K. Graczyk, *Sądy specjalne III Rzeszy jako „sądy doraźne frontu wewnętrznego” (1933–1945)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2019, t. XVIII, z. 2, s. 174, 194.

³ Literatura na temat sądów specjalnych w III Rzeszy jest obszerna, np.: M. Hensle, *Die Todesurteile des Sondergerichts Freiburg 1940–1945. Eine Untersuchung unter dem Gesichtspunkt von Verfolgung und Widerstand*, Bonn 1995; C. Bentz, *Die Rechtsprechungspraxis des Sondergerichts München von 1939–1945*, München 2003; C. Oehler, *Die Rechtsprechung des Sondergerichts Mannheim 1933–1945*, Berlin 1997; J. Waszczyński, *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi (1939–1945)*, „Biuletyn GKBZH” 1972, t. 24; E. Zarzycki, *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 2000; H. Irmen, *Das Sondergericht Aachen 1941–1945*, Berlin 2018; H. Paulus, *Das Sondergericht Bayreuth 1942–1945*, „Archiv für Geschichte von Oberfranken” 1997, t. 77; A. Schwarz, *Rechtsprechung durch Sondergerichte. Zur Theorie und Praxis im Nationalsozialismus am Beispiel des Sondergerichts Berlin*, Aachen 1992; H. Ludewig, D. Kuessner, „*Es sei also jeder gewarnt*”. *Das Sondergericht Braunschweig 1933–1945*, Braunschweig 2000; K. Keldungs,

Przedmiotem niniejszego opracowania uczyniłem Sondergericht Reichshof, czyli Sąd Specjalny w Rzeszowie. Był on jednym z niemieckich sądów specjalnych utworzonych na obszarze Generalnego Gubernatorstwa (GG). O ile różne aspekty działalności sądów specjalnych w III Rzeszy zostały dość dobrze opisane w literaturze, to badania nad sądami specjalnymi GG wydają się mniej zaawansowane, choć w ostatnim czasie można zaobserwować postęp w tym obszarze⁴. Do klasycznej pozycji pióra Andrzeja Wrzyszcza poświęconej organizacji i funkcjonowaniu okupacyjnego sądownictwa niemieckiego w GG dołączyły w ostatnim czasie artykuły Konrada Graczyka poświęcone poszczególnym sądom specjalnym działającym w miastach na terenie GG⁵. Niniejsze opracowanie wpisuje się w ten trend badań, publikacje artykułowe o poszczególnych sądach specjalnych w GG powinny bowiem dać podstawę do opracowania w przyszłości syntezy tej problematyki.

Sąd Specjalny w Rzeszowie nie był dotychczas przedmiotem opracowań naukowych. Literatura przedmiotu właściwie ogranicza się do wzmianek na ten temat w monografii A. Wrzyszcza⁶. Odnotować trzeba też hasło zamieszczone

Das Duisburger Sondergericht 1942–1945, Baden-Baden 1998; H. Schmidt, „Beabsichtige ich die Todesstrafe zu beantragen”. *Die nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit im Oberlandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933–1945*, Essen 1998; F. Roeser, *Das Sondergericht Essen 1942–1945*, Baden-Baden 2000; M. Zeidler, *Das Sondergericht Freiberg. Zu Justiz und Repression in Sachsen 1933–1940*, Dresden 1998; C. Bozyakali, *Das Sondergericht am Hanseatischen Oberlandesgericht. Eine Untersuchung der NS-Sondergerichte unter besonderer Berücksichtigung der Anwendung der Verordnung gegen Volksschädlinge*, Frankfurt am Main 2005; G. Weckbecker, *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg*, Baden-Baden 1998; H. Schlüter, „...für die Menschlichkeit im Strafmaß bekannt...”. *Das Sondergericht Litzmannstadt und sein Vorsitzender Richter*, Düsseldorf 2006; K. Graczyk, *Ein anderes Gericht in Oberschlesien. Sondergericht Kattowitz 1939–1945*, Tübingen 2021.

⁴ K. Graczyk, H. Mielnik, *Special Courts (Sondergerichte) in the General Government (1939–1945)*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis-Revue d'Histoire du Droit-The Legal History Review” 2023, t. 91, nr 1–2, s. 271–308.

⁵ K. Graczyk, *Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenstochau) (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, t. 74, z. 2, s. 179–219; *idem*, *Z organizacji i działalności Sądu Specjalnego w Kielcach (Sondergericht Kielce) (1939–1945)*, „Zeszyty Prawnicze” 2023, t. 23, nr 1, s. 79–126; *idem*, *Z działalności niemieckiego Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2023, t. 75, z. 2, s. 147–181; *idem*, *Z działalności Sądu Specjalnego w Piotrkowie (Sondergericht Petrikau) (1939–1945)*, „Saeculum Christianum” 2023, t. 30, nr 2, s. 268–284; *idem*, *Z działalności Sądu Specjalnego w Tarnopolu (Sondergericht Tarnopol) 1941–1944*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2023, t. 16, z. 4, s. 511–531; *idem*, *Sąd Specjalny w Stanisławowie (Sondergericht Stanislaw) i jego przewodniczący (1941–1944). Pod znakiem eksterminacji*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX” 2023, t. VII, s. 46–78; *idem*, *Out of the Activities of the Special Court in Lublin (1939–1944)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, vol. 33, no. 2, s. 57–86; *idem*, „Stoleczny” *Sondergericht. Niemiecki Sąd Specjalny w Krakowie (Sondergericht Krakau) 1939–1945*, „Folia Historica Cracoviensia” 2024, t. 30, nr 1, s. 5–97.

⁶ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 83, 87, 90, 99.

w *Encyklopedii Rzeszowa*, z którego wynika, że rzeszowski sąd specjalny został utworzony w listopadzie 1939 r., rozpoczął działalność w grudniu 1939 r., zaś zakończył w lipcu 1944 r.⁷

W rezultacie ustalenia luki badawczej celem niniejszego opracowania stało się zaprezentowanie podstawowych wyników badań nad tytułowym sądem specjalnym. W badaniach wykorzystałem metodę historyczną, formalno-dogmatyczną, statystyczną oraz komparatystyczną. Starłem się zbadać okoliczności ustanowienia sądu i początek jego funkcjonowania, ustrój, obsadę personalną, orzecznictwo, praktykę obwieszczania wybranych orzeczeń na łamach okupacyjnej prasy i kwestię ewakuacji, a także powojenne działania polskich śledczych w związku z wyrokami Sądu Specjalnego w Rzeszowie. Dążyłem do udzielenia odpowiedzi na szereg pytań badawczych, jak np. kto i kiedy kierował sądem specjalnym, ilu sędziów brało udział w jego pracach, ile osób skazano na karę śmierci i w jakich sprawach, jaki profil spraw przeważał w zachowanym orzecznictwie, czy wyroki Sondergerichtu były zaskarżane nadzwyczajnym sprzeciwem, jakie było pochodzenie pod sądnych, czy i w jakich sprawach skazywano Żydów za opuszczenie getta oraz osoby udzielające im schronienia, czy Sondergericht podjął działalność po ewakuacji z Rzeszowa, czy którykolwiek z członków sądu specjalnego został pociągnięty do odpowiedzialności po wojnie.

Podstawa źródłowa opracowania w głównej mierze składa się z dokumentów proveniencji sądowej ilustrujących bezpośrednio lub pośrednio orzecznictwo, pochodzących z zasobu Archiwum Państwowego w Rzeszowie, Archiwum Narodowego w Krakowie oraz Archiwum Federalnego w Berlinie. W pierwszym archiwum wykorzystałem dwa zespoły archiwalne – nr 26 Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie oraz nr 3181 Prokuratura przy Sądzie Specjalnym Niemieckim w Rzeszowie, w drugim zespoły Niemieckie Więzienie w Nowym Wiśniczu, Niemiecki Zakład Karny w Krakowie oraz Niemiecki Zakład Karny w Tarnowie, natomiast w trzecim zespół R 137 I Gerichte im Osten (Sądy na Wschodzie). Podkreślić chcę zwłaszcza sięgnięcie do pomijanych w dotychczasowych badaniach akt personalnych więźniów, przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie. Akta więzienne zawierały odpisy wyroków lub ich sentencji i wyraźnie wzbogaciły podstawę źródłową badań. Niewątpliwie powyższe zespoły archiwalne odzwierciedlają jedynie część wytworzonej dokumentacji. Trudno w tej mierze nawet o jakieś szacunkowe obliczenia, jako że nie zachowała się statystyka opracowywana na poziomie dystryktowego wydziału sprawiedliwości. Właściwie jedyne dostępne dane – dla sąsiedniego Sądu Specjalnego w Krakowie za 1940 r. – wskazują na liczbę 430 wydanych wyroków oraz 834 nakazów karnych⁸, więc przypuszczalnie obciążenie Sądu Specjalnego w Rzeszowie mogło być mniejsze.

⁷ J. Basta, T. Ochenduszek, *Sąd specjalny* [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, red. Z. Budzyński, J. Draus, J. Kawałek, J. Malczewski, Z. Nawrocki, Z. Wójcik, G. Zamoyski, Rzeszów 2004, s. 589.

⁸ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 190.

Choć zespół Sądu Specjalnego Niemieckiego w Rzeszowie zawiera 426 jednostek archiwalnych, to znaczna część z nich ilustruje jedynie fazę policyjną lub prokuratorską postępowania karnego i nie pozwala na jakiegokolwiek ustalenia dotyczące działalności sądowej. Niektóre poszyty zawierają tylko doniesienia o przestępstwie (względnie ich odpowiedniki, np. lekarski meldunek o stwierdzeniu choroby wenerycznej) lub akty oskarżenia. Dodatkowo – wbrew nazwie zespołu archiwalnego – znalazło się tam sporo wyroków wydanych przez Sąd Niemiecki w Rzeszowie oraz nakazów karnych wydanych przez prokuraturę. Uwzględniony pomocniczo zespół Prokuratury przy Sądzie Specjalnym Niemieckim w Rzeszowie nie zawierał akt nowych spraw – pokrywały się one z tymi zawartymi w zespole sądu specjalnego.

W sumie w oparciu o źródła znajdujące się w zasobie Archiwum Państwowego w Rzeszowie udało mi się poczynić ustalenia dotyczące 105 spraw, głównie w oparciu o zachowane wyroki, a w ich braku o alternatywne dokumenty poświadczające w sposób pośredni rozstrzygnięcie sądowe, przypisany czyn oraz wymiar kary. W zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie odnalazłem 148 kolejnych wyroków, natomiast w berlińskim zespole R 137 I odnalazłem dokumenty dotyczące 35 kolejnych spraw, które wzbogaciły podstawę źródłową. W czasie kwerendy sięgnąłem także do Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, co pozwoliło rozszerzyć podstawę źródłową badań orzecznictwa o 6 kolejnych spraw. W sumie udało mi się zgromadzić w miarę kompletne dane dotyczące 294 spraw. Z zasobu Archiwum IPN wykorzystałem Kartotekę osób aresztowanych i osadzonych w Niemieckim Zakładzie Karnym w Rzeszowie (Deutsche Strafanstalt Reichshof) oraz innych więzieniach na terenie dystryktu krakowskiego (sygn. IPN BU 2953/1). W ramach prowadzonych badań przeprowadziłem też kwerendę w prasie okupacyjnej.

Utworzenie Sądu Specjalnego w Rzeszowie i jego przewodniczący

Niestety, wskutek niezachowania się sądowych akt administracyjnych nie sposób wskazać precyzyjną datę utworzenia rzeszowskiego sądu specjalnego ani okres, kiedy przystąpiono do jego organizacji. Mylne wydaje mi się także naturalne przypuszczenie – o czym pisali autorzy hasła encyklopedycznego – że został utworzony dopiero w drugiej połowie listopada 1939 r., gdy rozstrzygnął się administracyjny los okupowanych ziem polskich i gdy Generalny Gubernator Hans Frank wydał rozporządzenie o Sądach Specjalnych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 15 listopada 1939 r.⁹ Ten akt normatywny został ogłoszony w urzędowym publikatorze 20 listopada 1939 r., a nie zachowały się dokumenty

⁹ Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów, nr 6, s. 34.

poświadczające jego zorganizowanie przed tą datą. W szczególności Rzeszów nie widnieje w sprawozdaniach zachowanych w ministerstwie sprawiedliwości Rzeszy za pierwsze tygodnie okupacji ani na liście obecności z narady przewodniczących sądów specjalnych odbytej w Berlinie 24 października 1939 r.¹⁰

Do materii tej wnoszą co nieco akta pozostałe po Sądzie Specjalnym w Krakowie. Sąd ten utworzono 11 września 1939 r. i zaczął funkcjonować już dwa dni później¹¹. Wyjaśnić należy, że w wydanym przez Franka rozporządzeniu o sądach specjalnych przewidziano utworzenie sądu specjalnego w siedzibie szefa okręgu (gubernatora dystryktu) oraz możliwość utworzenia wydziałów sądu specjalnego poza powyższą siedzibą, z odrębnym okręgiem sądowym. Z regulacji tej skorzystano w ten sposób, że został ustanowiony Sąd Specjalny w Krakowie, który posiadał jeden wydział – w Rzeszowie. Ze spuścizny Sądu Specjalnego w Krakowie wynika jednak, że musiało to nastąpić już w 1940 r., a nie jeszcze w 1939. Zachowała się bowiem korespondencja między kierownikiem wydziału sprawiedliwości w urzędzie szefa dystryktu krakowskiego Martinem Nebeskim a przewodniczącym Sondergericht Krakau Ernstem Schmiedelem z listopada i grudnia 1939 r. dotycząca utworzenia wydziału sądu specjalnego oraz wzmocnienia kadrowego sądu. W piśmie z 28 listopada 1939 r. Nebeski nie uznał za konieczne utworzenia dalszych wydziałów sądu specjalnego, zgodził się natomiast poprzeć wnioski o przysłanie dodatkowych sędziów. Kolejne zachowane pismo wyszło pod koniec grudnia 1939 r. wspólnie od Schmiedela oraz kierownika władzy oskarżenia przy krakowskim Sondergerichte Ottona Neeba, najprawdopodobniej w związku z powrotem do koncepcji „odłączenia” wydziału od Sądu Specjalnego w Krakowie. Obaj prawnicy zgodnie wskazali, że jako ewentualna siedziba tego wydziału wchodzi w rachubę wyłącznie Rzeszów, któremu można by przydzielić obszar pięciu powiatów: Rzeszów, Dębica, Jasło, Sanok oraz Jarosław – wówczas we właściwości sądu krakowskiego pozostałyby powiaty: Kraków miejski oraz ziemski, Miechów, Tarnów miejski i ziemski, Nowy Sącz oraz Nowy Targ. Schmiedel i Neeb kreację nowego wydziału zalecili jednak odwlec w czasie z kilku powodów. Po pierwsze, w dotychczasowej praktyce większość spraw karnych pochodziła z zachodniej i środkowej części dystryktu, zaś z okolic Sanu niewiele. Po drugie, wschodnie powiaty do tej pory nie zostały jeszcze przeorganizowane pod względem policyjnym, tak jak to się stało na zachodzie. Po trzecie wreszcie, istotny był aspekt kadrowy – nowy wydział musiałby obsługiwać przynajmniej jeden prokurator, brakowało również sędziów, aby zapewnić pełny skład orzekający w Rzeszowie bez doraźnych oddelegowań z Krakowa.

¹⁰ Bundesarchiv Berlin (BA), R 3001/9803/7/2, Gesamtübersicht über die Tätigkeit der Staatsanwaltschaften bei den Sondergerichten in Polen für die Zeit vom 15.11 bis 30.11.1939, k. 125; R 3001/9803/7/1, Anwesenheitsliste z. Sitzung v. 24.10.1939, k. 59.

¹¹ K. Graczyk, *Skazany nazistowski sędzia. Sprawa Alberta Michela przed Sądem Okręgowym w Krakowie (1948–1949)* [w:] *Nazwać zbrodnie po imieniu. Ustalenia Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w sprawie zbrodni z okresu II wojny światowej*, red. S. Karowicz-Bienias, R. Leśkiewicz, A. Pozorski, Warszawa 2021, s. 184–185.

Zmiana wiązała by się też z zatrudnieniem przynajmniej jednego woźnego sądowego, inspektora, maszynistki oraz urzędnika sądowego do protokołowania. Obaj prawnicy wskazali, że utworzenie wydziału rzeszowskiego nie powinno nastąpić przed kadrowym wzmocnieniem sądu krakowskiego¹².

Wydaje się, że przygotowania do uruchomienia Wydziału w Rzeszowie Sądu Specjalnego w Krakowie były zaawansowane w marcu 1940 r. Schmiedel zaproponował wtedy przekazanie nowemu wydziałowi wszystkich spraw z sądu krakowskiego, które nie zostały dotychczas prawomocnie rozpatrzone, a pochodziły z jego obszaru terytorialnego. Przemawiały za tym względy komunikacyjne. Propozycja zyskała akceptację przełożonych, zaś gubernator krakowski Otto Wächter postanowił 12 marca 1940 r. o utworzeniu nowego wydziału, ustalił jego właściwość oraz postanowił, że rozpocznie on prace 16 marca 1940 r.¹³ W istocie więc rozpoczęcie działalności przez Sąd Specjalny w Rzeszowie (formalnie: Wydział w Rzeszowie Sądu Specjalnego w Krakowie) nastąpiło kilka miesięcy później, niż sądzono dotychczas.

Powyższe zarządzenie gubernatora krakowskiego o utworzeniu wydziału rzeszowskiego Sondergerichtu ustalało kształt okręgu sądowego w oparciu o istniejące powiaty: Dębica, Jarosław, Jasło, Rzeszów i Sanok. Mylili się tym samym autorzy hasła encyklopedycznego, którzy opisali jego zasięg terytorialny jako obejmujący powiaty: Dębica, Jarosław, Krosno, Rzeszów i Sanok¹⁴. W dalszej perspektywie trzeba uwzględnić zmiany, które nastąpiły w podziale administracyjnym GG w dystrykcie krakowskim. Załącznik do opracowania pt. *Das Generalgouvernement* pióra Maxa du Prella wskazuje, że według stanu na 1 września 1941 r. we wschodniej części dystryktu utworzono nowe powiaty: Krosno i Przemyśl¹⁵. Zachowało się datowane na 10 października 1941 r. obwieszczenie wydane przez kierownika dystryktowego wydziału sprawiedliwości w Krakowie Fritza Müllera w związku z rozszerzeniem granic dystryktu krakowskiego i przeklasyfikowaniem powiatów. Odtąd Sąd Specjalny w Rzeszowie był właściwy w sprawach pochodzących z powiatów: Dębica, Jasło, Jarosław, Krosno, Przemyśl, Sanok i Rzeszów¹⁶. Włączenie powiatu Przemyśl do kognicji pośrednio wynika także z odbywania przez niego rozpraw zamiejscowych¹⁷.

¹² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN), GK 108/27, Schreiben des Leiters der Abteilung Justiz an den Vorsitzenden des Sondergerichts in Krakau vom 28.11.1939, k. 19; Schreiben des Vorsitzenden des Sondergerichts und des Leiters der Anklagebehörde bei dem Sondergericht in Krakau vom 28.12.1939, k. 20.

¹³ AIPN, GK 108/27, Schreiben des Vorsitzenden des Sondergerichts in Krakau an den Abteilungsleiter der Justiz vom 11.3.1940, k. 29; Abschrift der Anordnung des Gouverneurs vom 12.03.1940, k. 31.

¹⁴ J. Basta, T. Ochendusko, *Sąd specjalny...*, s. 589.

¹⁵ M. du Prel, *Das Generalgouvernement*, Würzburg 1942, s. 382.

¹⁶ AIPN, GK 109/42, t. 1, Bekanntmachung des Leiters der Abteilung Justiz in Krakau vom 10.10.1941, k. 14.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Rzeszowie (APRz), Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 206, Urteil gegen Wasyl Lazor und Andere vom 21.08.1943, k. 7–8.

Wydaje się, że sygnalizowana w końcówce 1939 r. dysproporcja w napływie spraw karnych w ramach dystryktu utrzymywała się nadal, toteż w listopadzie 1940 r. kierownik dystryktowego wydziału sprawiedliwości w Krakowie Müller ze względu na obciążenie Sądu Specjalnego w Krakowie zarządził tymczasowo, że sprawy z obszaru powiatu tarnowskiego będą rozpoznawane przez „Sondergericht Rzeszów”, choć miały być opracowywane nadal przez prokuraturę krakowską. Zarządzenie to zostało uchylone po trzech miesiącach w związku z przydzieleniem stołecznemu Sondergerichtowi czwartego sędziego w drugiej połowie lutego 1941 r.¹⁸

Niestety z powyższych dokumentów dotyczących kreacji rzeszowskiego sądu specjalnego nie wynika, kto został wybrany jego przewodniczącym w marcu 1940 r. Zachowane wyroki wskazują natomiast wyraźnie, że funkcję tę pełnił Ernst Schlüter¹⁹. Obecna w literaturze notka biograficzna Schlütera potwierdza, że został on przewodniczącym Sondergerichtu właśnie 12 marca 1940 r. Wiadomo, że urodził się w 1890 r. w Wittenburgu w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. W 1921 r. rozpoczął karierę w sądownictwie w okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Rostocku. W marcu 1937 r. mianowano go dyrektorem Sądu Obwodowego w Rostocku. Jesienią 1941 r. opuścił Sąd Specjalny w Rzeszowie i najpierw został starostą w Dębicy (od 23 października 1941 r. do 7 maja 1943 r.), a następnie Szefem Urzędu Dystryktu w Lublinie (od 28 maja 1943 r.) i wreszcie Kierownikiem Urzędu Personalnego w Rządzie GG (od 4 września 1944 r.). Był zaangażowanym członkiem NSDAP od maja 1933 r. oraz zaufanym człowiekiem krakowskiego gubernatora Richarda Wendlera²⁰. Dodatkowo stwierdziłem na podstawie zachowanego orzecznictwa, że Schlüter wydał przynajmniej trzy wyroki śmierci, w tym jeden w lutym 1941 r. w Nisku wobec Polaka za nielegalne posiadanie broni i kłusownictwo²¹. Zajmowanie przez niego stanowiska w sądzie specjalnym potwierdza negatywna opinia co do prawa łaski wydana w tej sprawie, którą podpisał właśnie jako przewodniczący „Sondergericht des Distrikts Krakau Abteilung Rzeszów”²². Źródła poświadczają, że Schlüter przeszedł z sądownictwa do wydziału administracji wewnętrznej, gdzie szykował się do objęcia kierownictwa jednego

¹⁸ AIPN, GK 108/27, Verfügung des Leiters der Abteilung Justiz vom 18.11.1940, k. 66; Verfügung des Leiters der Abteilung Justiz vom 23.02.1941, k. 68.

¹⁹ Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Niemieckie Więzienie w Nowym Wiśniczu (NWwNW), sygn. 77, Urteil gegen Heinrich Przywara und Stanislaus Berkowicz vom 16.04.1940, bp; APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 4, Urteil gegen Iwan Koban und Andere vom 13.12.1940, k. 50–52.

²⁰ B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999, s. 43; M. Roth, *Herrenmensch. Die deutsche Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, Göttingen 2009, s. 444, 501.

²¹ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 5, Urteil gegen Wladyslaw Ptak vom 21.02.1941, k. 56–59.

²² APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 5, Stellungnahme des Vorsitzenden zur Frage der Begnadigung vom 1.03.1941, k. 49.

z powiatów, a jego funkcja została tymczasowo powierzona od lipca 1941 r. dotychczasowemu członkowi Wyższego Sądu Niemieckiego w Krakowie, dyrektorowi sądu krajowego dr. Rudolfowi Kretschmerowi. W listopadzie 1941 r. Kretschmer objął tę funkcję na stałe i pełnił ją do końca kwietnia 1942 r. Wówczas został powołany na członka Sądu Specjalnego w Krakowie, a w sierpniu 1942 r. w ogóle odwołany z GG ze względu na stan zdrowia²³.

Na podstawie jednego z obwieszczeń w „*Krakauer Zeitung*” oraz zachowanych wyroków z lat 1942–1944 ustaliłem, że następcą Kretschmera na funkcji przewodniczącego Sondergerichtu był Ernst Pooth. Na wyrokach widnieje początkowo jako radca sądu obwodowego, jednak w marcu 1943 r. otrzymał awans na dyrektora sądu krajowego, która to ranga korespondowała z szefostwem sądowni specjalnemu. Przyпускаjąc, że awans ten był pochodną jego osiągnięć w sprawowaniu funkcji²⁴. Nie jest pewne, czy Pooth pełnił tę funkcję aż do zakończenia działalności Sądu Specjalnego w Rzeszowie w lipcu 1944 r., bowiem najpóźniejsze zachowane wyroki z jego udziałem są datowane na marzec, kwiecień i maj 1944 r.

Jeśli chodzi o kwestie ustrojowe, to Sąd Specjalny w Rzeszowie początkowo był formalnie Wydziałem w Rzeszowie Sądu Specjalnego w Krakowie. Ta formuła ustrojowa obowiązywała do momentu wejścia w życie rozporządzenia w celu uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie stosownie do potrzeb wojennych z 5 lipca 1943 r.²⁵, zgodnie z którym sądy specjalne zostały połączone z sądami niemieckimi. W przypadku Rzeszowa oznaczało to połączenie działającego dotychczas sądu niemieckiego z sądem specjalnym, co wyrażała nowa nazwa – Sąd Specjalny przy Sądzie Niemieckim w Rzeszowie²⁶. Od początku sąd specjalny został ulokowany w rzeszowskim zamku (*Kreisburg*), który dzielił ze starostwem, Sądem Niemieckim oraz urzędem budowy dróg²⁷. W praktyce sądowej w różnym czasie stosowano różne pieczęcie, nawet niezależnie od formalnych uregulowań, zawierające sformułowania np. *Sondergericht des Distrikts Krakau Abteilung Rzeszow*²⁸, *Sondergericht in Rzeszow*²⁹, *Sondergericht beim Deutschen Gericht in Reichshof* oraz *Generalgouvernement – Sondergericht in Reichshof*³⁰.

²³ BA, R 52/V/8, Schreiben der Hauptabteilung Justiz an den Staatssekretär der Regierung des Generalgouvernements vom 31.10.1941, bp; Schreiben der Hauptabteilung Justiz an den Staatssekretär der Regierung des Generalgouvernements vom 30.04.1942, bp; Schreiben der Hauptabteilung Justiz an den Staatssekretär der Regierung des Generalgouvernements vom 26.08.1942, bp.

²⁴ Np. APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 170, Urteil gegen Wladimir Balowski und Andere vom 20.11.1942, k. 1; *Personalnachrichten*, „*Krakauer Zeitung*” vom 12.05.1943.

²⁵ Dz.RGG, nr 53, s. 309.

²⁶ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 92–93, 99.

²⁷ *Deutsches Gericht in Rzeszow. Eigene Meldung*, „*Krakauer Zeitung*” vom 28.02.1940.

²⁸ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 117, Urteil gegen Johann Norek vom 10.07.1942, k. 4.

²⁹ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 4, Urteil gegen Iwan Koban und Andere vom 13.12.1940, k. 50.

³⁰ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 315, Urteil gegen Stefan Glowacki vom 14.09.1943, k. 25.

Z zachowanych dokumentów wynika, że po ewakuacji z obszaru GG Sąd Specjalny w Rzeszowie podjął działalność w ramach Placówki Zapasowej Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelcu. W sprawie o nielegalny ubój odbyła się rozprawa w kwietniu 1944 r. w Sanoku przed Sondergericht Reichshof, jednak została przerwana i zwrócona prokuraturze celem przeprowadzenia dalszych dochodzeń. Zajął one pewien czas, bowiem kolejny termin rozprawy został wyznaczony na 2 grudnia 1944 r. w Zgorzelcu, w budynku tamtejszego sądu krajowego przy Hindenburgplatz 18. Z nieznanych powodów termin ten został uchylony i ponownie wyznaczono rozprawę na 17 lutego 1945 r. Do rozprawy ostatecznie nie doszło, bowiem prezydent wyższego sądu niemieckiego Otto Bauer 25 stycznia 1945 r. wydał zarządzenie o uchyleniu wszystkich terminów rozpraw oraz odwołaniu wezwań oskarżonych i świadków³¹. Dokumenty te niestety nie wskazują, kto pełnił funkcję przewodniczącego, gdy rzeszowski sąd specjalny znalazł się w Zgorzelcu. Nie wiadomo też, czy ostatecznie zapadł tam jakikolwiek wyrok. Można jednak przypuszczać, że w tym przypadku sprawa wyglądała podobnie, jak to stwierdzono odnośnie do innych ewakuowanych z GG sądów specjalnych. Oznacza to, że członkowie jedyne funkcjonującego w Zgorzelcu sądu specjalnego – Friedrich Starcke, Max Tschischgale oraz Paul Bieber – zbierali się w określonych sprawach, działając pod nazwą Sondergericht Reichshof – Ausweichstelle Görlitz, i to właśnie Starcke sprawował funkcję przewodniczącego³². Jak wskazałem, nie udało się tego przypuszczenia potwierdzić dokumentalnie, niemniej wydaje się to wysoce prawdopodobne.

Kadry

Jak ustalił A. Wrzyszc, obsada etatowa Sądu Specjalnego w Rzeszowie planowana na 1941 r. obejmowała czterech sędziów oraz jedenastu urzędników i pracowników, jednak w praktyce była skromniejsza. Dla porównania tamtejszej prokuraturze przydzielono w tym samym czasie pięć etatów prokuratorskich oraz piętnaście urzędniczych i pracowniczych. Z kolei etat na 1943 r. przewidywał pięć stanowisk sędziowskich i pięć prokuratorskich³³.

Na podstawie zebranych źródeł mogę stwierdzić, że sędziami rzeszowskiego Sondergerichtu było w sumie przynajmniej szesnaście osób. Znaleźli się w tym

³¹ BA, R 137 I/782, Abschrift der Verfügung vom 25.01.1945, bp; Schreiben an die Deutsche Staatsanwaltschaft Reichshof Ausweichstelle Görlitz vom 2.01.1945, bp; Schreiben an die Haftanstalt in Görlitz vom 16.11.1944, bp.

³² A. Wrzyszc, *Placówka Zapasowa Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Görlitz 1944–1945* [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuzewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Józwiak, Łódź 2016, s. 520, 522; K. Graczyk, *Z organizacji i działalności...*, s. 87–88.

³³ A. Wrzyszc, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 87, 90–91.

gronie: niejaki Adam, Friedrich Aldenhoff, Herbert Basler, Arno Heyne, Rudolf Kretschmer, niejaki Lübs, Albert Michel, Werner Opitz, Helmuth Pirk, Ernst Pooth, Wolfgang Scheffer, Rudolf Schilling, Ernst Schlüter, Heinrich Stümpel, Joachim Woelker oraz Oskar Woltereck. W związku z podjęciem działalności po ewakuacji w Zgorzelcu do grona tego należałoby dodać dwie osoby – Friedricha Starcke oraz Maxa Tschischgale, co podnosi ustaloną liczbę do osiemnastu nazwisk. Ze względu na częstotliwość przewijania się nazwisk poszczególnych sędziów w zachowanych wyrokach można wskazać jako członków podstawowego składu Pootha, Stümpela i Wolterecka. Z uwagi na ramy artykułu nie będę charakteryzować w sposób wyczerpujący całej grupy zawodowej, chcę natomiast zasygnalizować kilka aspektów.

Po pierwsze, wspólnym mianownikiem sylwetek większości z tych prawników była ich wymienialność i przenoszalność w ramach sądownictwa GG. Objawiało się to tym, że zanim trafili do Rzeszowa do składu specjalnego, pracowali w innych miastach – np. Aldenhoff oraz Pooth trafili najpierw do Piotrkowa³⁴. Niektórzy, jak Heyne i Woltereck, wcześniej pracowali w innych sądach specjalnych w GG – odpowiednio w Radomiu i Stanisławowie³⁵. Inni jednocześnie pracowali w rzeszowskim Sondergerichtie (doraźnie) oraz w Sądzie Niemieckim w Rzeszowie (jako główne miejsce pracy), jak Basler³⁶.

Po drugie, znakomita większość z nich była członkami NSDAP, choć zdarzył się wyjątek dotyczący Baslera. W badanej kadrze znalazł się nawet tzw. stary bojownik, czyli członek partii sprzed przejęcia władzy w 1933 r. Chodzi o Kretschmera, który członkostwo partyjne nabył w 1931 r. Był też członkiem Oddziałów Szturmowych NSDAP (SA), Narodowosocjalistycznego Związku Obrońców Prawa (NSRB), Narodowosocjalistycznego Ruchu Dobroczynnego (NSV), Związku Niemieckich Urzędników Rzeszy (RDB) oraz Związku Obrony Powietrznej Rzeszy (RLB), zaś do GG przybył z okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Wiedniu³⁷. Starym bojownikiem – w NSDAP od sierpnia 1932 r. – był również Stümpel³⁸. Pirk natomiast od listopada 1933 r. był nawet członkiem SS³⁹.

Po trzecie, sędziowie wywodzili się z różnych regionów Niemiec, ale niesiadających z Polską – z Nadrenii (Aldenhoff, Pooth, Stümpel), Berlina (Basler, Heyne, Opitz, Pirk), Kolonii (Scheffer) i Saksonii (Woelker). W przypadku Opitza

³⁴ AIPN, GK 164/2758, Vernehmungsprotokoll des Friedrich Aldenhoff im Auftrag der Polish War Crimes Mission vom 5.09.1946, k. 2.

³⁵ AIPN, GK 97/27, Personalbogen vom 29.01.1943, k. 3; *Personalmeldungen*, „Kraukauer Zeitung” vom 20.02.1943.

³⁶ BA, VBS 1099 (R 137-I)/ZJ 132 A. 02, Schreiben der Hauptabteilung Justiz an das Amt des Distrikts – Abteilung Justiz in Krakau betr. Ernennung zum Amtsgerichtsrat vom 22.05.1943, k. 27.

³⁷ BA, VBS 1018 (R 3001)/ZB II 2147 A. 10, Personalbogen, bp; Schreiben des Landgerichtspräsidenten in Wien an den Präsidenten des Oberlandesgerichtes in Wien vom 4.03.1940, k. 26.

³⁸ BA, R 3001/77831, Personalbogen, bp.

³⁹ BA, R 3001/70867, Personalbogen, bp.

i Pirka dało się zauważyć bezpośrednie następstwo między nimi – Pirk został oddelegowany do Rzeszowa od października 1942 r. w związku z chorobą Opitza⁴⁰.

Jeśli chodzi o kadre prokuratorską, to na podstawie zachowanych wyroków odnotowałem jako popierających akty oskarżenia na rozprawie głównej przed Sondergerichtem dziesięć osób: Franza Bachmanna, Karla Giersberga, niejakiego Haszczyca, Heinricha Kallenberga, niejakiego Kubana, Rudiego Naumanna, niejakiego Richarda, Rudolfa Schillinga, Wilhelma Zehnpfenniga oraz Georga Zimmermanna. Na części wyroków widniało także nazwisko urzędnika będącego protokolantem podczas rozprawy. W tym zakresie odnotowałem dziesięć osób: Börnhöfta, Josefa Buczkowskiego, Drewniaka, Hagelsteina, Franza Pustira, Schneidera, Seubertha, Volquartza, Waltera oraz Wiebena.

Orzecznictwo

Choć nie zachowały się sprawozdania statystyczne z poziomu dystryktowego wydziału sprawiedliwości, wydaje się, że zachowane wyroki w liczbie 294 stanowią niewielki odsetek spraw, które toczyły się przed Sądem Specjalnym w Rzeszowie. Dla porównania mogę wskazać, że w przypadku Sądu Specjalnego w Częstochowie udało mi się odnaleźć 187 wyroków⁴¹, w Kielcach – 47⁴², w Lublinie – 134⁴³, zaś w Radomiu – 214⁴⁴. Więcej akt zachowało się odnośnie do Sądu Specjalnego w Piotrkowie. Badacze tej problematyki, Jan Góral i Maciej Uzdowski, przeanalizowali 1087 kart kwerendalnych odnoszących się do zachowanych akt. Zaznaczyli jednak, że danych tych nie należy utożsamiać z liczbą postępowań ani liczbą osób osądzonych, którą obliczyli na 912 osób, ponieważ owe karty kwerendalne obejmowały oprócz zapisów orzekanych wyroków np. pisma instrukcyjne i informacje o transportach więźniów do Oświęcimia⁴⁵. Nie wskazali oni precyzyjnie liczby zachowanych spraw. Na potrzeby niniejszego porównania można chyba przyjąć, że opublikowana przez nich statystyka odnosiła się do mniej niż 1000 wyroków.

Stanowiące podstawę źródłową badań akta dotyczące 294 spraw pochodzą z lat 1940–1944. W 1940 r. rozstrzygnięto 31 spraw, w 1941 r. – 43, w 1942 r. – 61, w 1943 r. – 113, zaś w 1944 r. – 46. W świetle powyższych ustaleń jasne jest,

⁴⁰ BA, R 3001/70867, Schreiben des Reichsministers der Justiz an den Kammergerichtspräsidenten betr. Abordnung des Amtsgerichtsrats Helmut Pirk vom 22.09.1942, k. 37.

⁴¹ K. Graczyk, *Pierwszy Sondergericht...*, s. 192.

⁴² K. Graczyk, *Z organizacji i działalności...*, s. 100.

⁴³ K. Graczyk, *Out of the Activities...*, s. 63.

⁴⁴ K. Graczyk, *Z działalności niemieckiego...*, s. 161.

⁴⁵ J. Góral, M. Uzdowski, *Hitlerowski Sąd Specjalny w Piotrkowie Trybunalskim. Zarys działalności [w:] Materiały z sesji naukowej: Okupacja hitlerowska w Piotrkowskim*, red. J. Góral, Piotrków Trybunalski 1998, s. 46.

dlaczego nie zachowały się jakiegokolwiek sprawy z 1939 r. – Sąd Specjalny w Rzeszowie wówczas jeszcze nie działał. Jeśli zaś chodzi o działalność po ewakuacji z Rzeszowszczyzny w drugiej połowie 1944 r. i na początku 1945 r., to niewątpliwie Sąd Specjalny w Rzeszowie podjął działalność w nowym kształcie organizacyjnym i kadrowym w ramach Placówki Zapasowej Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelcu, jednak z różnych powodów nie zachowało się orzeczenie merytorycznie kończące postępowanie w tym okresie, choć przynajmniej kilka spraw – np. o morderstwo⁴⁶ czy nielegalny ubój⁴⁷ – czekało na rozpoznanie.

Ogółem w sprawach tych oskarżono 511 osób – 435 mężczyzn (85%) i 76 kobiet (15%). Wśród nich przeważali rolnicy (20%) oraz robotnicy (19%). Najwięcej było podsądnych w wieku 22–30 lat (28,5%), 31–40 lat (31%) oraz 41–50 lat (16%). Oskarżono sześciu przedstawicieli najmłodszej grupy wiekowej – 14–17 lat. Na przykład urodzony w czerwcu 1925 r. nieletni rolnik po rozprawie w Jaśle w kwietniu 1943 r. został skazany za nielegalne posiadanie broni na 3 lata więzienia. Chodziło o śrutówkę wykorzystywaną przez jego zmarłego ojca do polowania. Choć rolnik przypadkowo odnalazł broń, to nie oddał jej wbrew obowiązującym przepisom, lecz ukrył. Czyn jego został zakwalifikowany na podstawie § 2 rozporządzenia o posiadaniu broni w Generalnym Gubernatorstwie z 26 listopada 1941 r.⁴⁸ w zw. z § 1 i 3 ustawy o sądach dla nieletnich z 16 lutego 1923 r. (Jugendgerichtsgesetz vom 16. Februar 1923)⁴⁹. Przepisy te przewidywały, że w przypadku osoby nieletniej (powyżej 14 lat, ale mniej niż 18) kara zostanie złagodzona w ten sposób, że zamiast kary śmierci lub dożywotniego ciężkiego więzienia należało orzec karę więzienia do 10 lat. Polski rolnik miał 17 lat, toteż zamiast kary śmierci orzeczono wobec niego karę więzienia⁵⁰. Najstarszymi podsądnymi było dwóch 68-letnich mężczyzn. Ukraiński stolarz został oskarżony o występki dewizowy, natomiast niemiecki cukiernik z Drezna, który w Sannoku objął funkcję kierowniczą w fabryce marmolady, o wrogą wypowiedź na temat Adolfa Hitlera. Obaj zostali uniewinnieni⁵¹.

W zachowanych i przebadanych sprawach oskarżono 402 Polaków (78,7%), 58 Ukraińców (11,4%), 29 Żydów (5,7%), 21 Niemców (4,1% – 14 folksdojców, tj. 2,7%, oraz 7 reichsdojców, tj. 1,4%) oraz jednego Cygana (0,2%). W statystyce tej zwraca uwagę wyraźna przewaga Polaków oraz wyższy odsetek Ukraińców niż Żydów i Niemców. Przykładowo wśród podsądnych żydowskich znalazł

⁴⁶ BA, R 137 I/781, Anklageschrift vom 10.09.1943, bp.

⁴⁷ BA, R 137 I/782, Anklageschrift vom 13.03.1944, bp.

⁴⁸ VOBl. GG 1941, nr 111 z 30.11.1941, s. 662.

⁴⁹ RGBI. 1923, s. 135.

⁵⁰ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 94, Urteil gegen Wladyslaw Piechowicz vom 1.04.1943, k. 2–4.

⁵¹ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 89, Urteil gegen Josef Hatala vom 22.02.1943, k. 44–45; AIPN, GK 94/8569, Urteil gegen Johannes Pilz vom 9.05.1944, k. 22–25.

się tylko jeden przypadek „opaskowy”. Marian Bilewski został oskarżony pod koniec czerwca 1942 r. o to, że od 1939 r. w Niechobrzu koło Rzeszowa, będąc Żydem, nie nosił opaski z gwiazdą Dawida. Co ciekawe, w toku przesłuchania on oraz jego żona wyrazili przekonanie, że Bilewski jako przechrzczony w 1936 r. nie musi nosić opaski. Postępowanie sąd specjalny zawiesił postanowieniem na podstawie § 205 niemieckiego kodeksu postępowanie karnego ze względu na nieobecność oskarżonego, który najprawdopodobniej został wysiedlony jako Żyd⁵². Sprawa ta ze względu na wynik postępowania karnego (nie wydano wyroku) wraz z brakami w materiale źródłowym (nie zachowały się akta innych spraw „opaskowych” z Rzeszowa) nie pozwala na odniesienie do ustaleń Jana Grabowskiego i Barbary Engelking bazujących na źródłach pozostałych po Sądzie Specjalnym w Warszawie. Oboje uczeni w Warszawie dostrzegli prawidłowość polegającą na stopniowym zaostrzaniu sądowego wymiaru kary w tych sprawach, początkowo poprzez podwyższanie stawek grzywny, następnie zaś przez orzekanie coraz surowszych kar więzienia⁵³. Pozostali Żydzi byli skazywani przez Sąd Specjalny w Rzeszowie za odmowę pracy, nieuprawnione opuszczenie miejsca pracy, podbijanie cen, kradzież, paserstwo, pomocnictwo do uboju rytualnego oraz nieuprawnione opuszczenie żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej. Do wątku dotyczącego Żydów przed sądem specjalnym powrócę w dalszej części opracowania.

W zachowanych wyrokach sporadycznie odnotowywano wyznanie i karalność/niekaralność, toteż pominąłem je w niniejszej analizie. Chcę natomiast wskazać, że 59% podsądnych było w związku małżeńskim, 37% stanu wolnego, natomiast jedynie 4% wdowiego. Jeśli zaś chodzi o kwestie techniczne, to najkrótszy wyrok zajmował jedną stronę maszynopisu, natomiast najdłuższy – dziewiętnaście. Średnia objętość wyniosła niewiele ponad trzy i pół strony.

Spśród 511 osób oskarżonych niewinności usłyszało 75 (14,7%) i jest to stosunkowo wysoki współczynnik. Wyrok skazujący wydano wobec 418 osób (81,8%), co do 7 postępowanie umorzono (1,4%), co do 9 zawieszono (1,8%), zaś co do 2 cofnięto akt oskarżenia (0,4%). Umorzenia nastąpiły np. w sprawie o pokątny handel w związku z brakiem odpowiedniego wniosku o ściganie⁵⁴ oraz o przywłaszczenie urzędu, uszkodzenie ciała i kradzież w oparciu o § 153 niemieckiego kodeksu postępowania karnego⁵⁵ dotyczący sytuacji, gdy wina sprawcy jest niewielka, a skutki czynu nieznaczące. Przypadki zawieszenia postępowania były motywowane

⁵² APRZ, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 145, Vernehmung vom 20.06.1942, k. 4; Vernehmung vom 20.06.1942, k. 5; Anklageschrift vom 27.06.1942, k. 7; Beschluss vom 22.08.1942, k. 11.

⁵³ J. Grabowski, B. Engelking, „Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942, Warszawa 2010, s. 143–145.

⁵⁴ APRZ, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 129, Urteil gegen Adam Schick und Andere vom 13.01.1943, k. 83–84.

⁵⁵ APRZ, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 229, Urteil gegen Adam Lepianka und Andere vom 21.09.1943, k. 100.

nieobecnością oskarżonego, np. z powodu ucieczki z więzienia⁵⁶ lub wysiedlenia, jak to miało miejsce w sprawie Bilewskiego. Cofnięcie aktu oskarżenia nastąpiło na rozprawie głównej, jednak protokoły w dwóch zachowanych sprawach nie dają wglądu w okoliczności podjęcia tych decyzji⁵⁷.

Wśród 418 osób skazanych karę więzienia usłyszało 143 (34,2%), karę ciężkiego więzienia – 221 (52,9%), karę śmierci – 28 (6,7%) oraz grzywnę samoistną – 19 (4,5%). W ramach tej grupy skazanych trzeba odnotować jeszcze orzeczenie zatrzymania w celu zabezpieczenia (*Sicherungsverwahrung*) wobec czterech osób (1%), odrzucenie sprzeciwu od nakazu karnego skutkujące jego uprawomocnieniem wobec dwóch osób (0,5%), a także wymierzenie kary aresztu dla nieletnich (*Jugendarrest*) wobec jednej osoby (0,2%). Miesięczną karę aresztu orzeczono wobec 17-letniego Polaka w związku z pomocnictwem do kradzieży⁵⁸, zaś odrzucenie sprzeciwu od nakazu karnego w dwóch sprawach nastąpiło zgodnie z procedurą w związku z niestawieniem się skarżących na rozprawie⁵⁹. Wobec czterech polskich przestępców, wcześniej karanych, zarządzono w 1943 r. zatrzymanie w celu zabezpieczenia. W dwóch sprawach zachowały się jedynie skrócone odpisy wyroków, pozbawione uzasadnienia, toteż nie jest możliwe odtworzenie motywów obu rozstrzygnięć. Z dwóch kolejnych wynika, że ze względu na częstotliwość wyroków zapadłych w sądownictwie niemieckim podsądni byli uważani za stałe zagrożenie dla ogółu, mieli ciągoty do popełniania przestępstw przeciwko mieniu i dlatego nie powinni byli przebywać na wolności, natomiast sąd nie uznał za konieczne skazanie ich na karę śmierci np. ze względu na upływ czasu od ostatniego ukarania⁶⁰. Proporcja między liczbą osób skazanych na karę więzienia i karę ciężkiego więzienia jest wyraźnie zaburzona, podobnie jak stosunek liczby osób skazanych na karę grzywny i karę główną. Oba współczynniki, zwłaszcza wyraźna przewaga osób skazanych na karę ciężkiego więzienia, wskazują na przesadną surowość w doborze rodzaju i wymiaru kary. Najniższy, 10-dniowy wymiar kary więzienia orzeczono wobec sprawców kradzieży niewielkiej ilości węgla (3–5 kg), najwyższy natomiast – 5-letni – za nielegalne posiadanie broni⁶¹. Średni wymiar kary więzienia wyniósł rok. W przypadku kary ciężkiego więzienia

⁵⁶ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 5, Urteil gegen Wladyslaw Ptak und Eduard Ciszewski vom 21.02.1941, k. 57.

⁵⁷ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 141, Verhandlungsprotokoll vom 16.12.1942, k. 22–23; sygn. 392, Verhandlungsprotokoll vom 13.05.1944, k. 25–26.

⁵⁸ BA, R 137 I/792, Urteil gegen Adam Gorczyca und Andere vom 22.04.1944, bp.

⁵⁹ Np. APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 242, Verhandlungsprotokoll vom 6.04.1943, k. 26–27.

⁶⁰ BA, R 137 I/783, Urteilstenor gegen Ignatz Szynal vom 8.04.1943, k. 1; R 137 I/786, Urteilstenor gegen Wladyslaw Rokosik vom 6.05.1943, k. 1; ANK, NWwNW, sygn. 83, Urteil gegen Jan Samborski vom 25.06.1943, bp; ANK, NWwNW, sygn. 103, Urteil gegen Wojciech Warchol vom 21.10.1943, bp.

⁶¹ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 246, Urteil gegen Wawrzyniec Wisniewski und Andere vom 5.04.1943, k. 9–10; BA, R 137 I/784, Aufnahmemitteilung vom 14.08.1944, bp.

jej najniższy wymiar wyniósł rok, najwyższy – za uszkodzenie mienia wojskowego oraz za sprzeniewierzenie⁶² – 10 lat. Przeciętny wymiar ciężkiego więzienia wyniósł prawie 3 lata i 2 miesiące.

Zdecydowana większość przypisanych czynów miała charakter kryminalny (66%), przed gospodarczym (17%) i politycznym (17%). Najczęściej przypisanym czynem była kradzież (125 przypadków), paserstwo (42), wojenne przestępstwo gospodarcze (33), sprzeniewierzenie (30), fałszerstwo dokumentu (25) oraz szkodnictwo narodowe (19). Najczęściej przypisane czyny były skierowane przeciwko mieniu (48%), gospodarce (16%) oraz porządkowi publicznemu (15%). Skazanie zazwyczaj było oparte na niemieckim kodeksie karnym (70%) oraz rozporządzeniu o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r. (9%).

Karę śmierci orzeczono natomiast wobec sprawców usiłowania morderstwa, morderstwa, nielegalnego posiadania broni, niedoniesienia o nielegalnym posiadaniu broni, udzielenia schronienia Żydom, wojennego przestępstwa gospodarczego, szkodnictwa narodowego oraz ciężkiego aktu przemocy popełnionego z użyciem broni palnej, białej lub kolnej, lub innego równie niebezpiecznego środka (kwalifikowanego na podstawie rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym), popełnionego w zbiegu z rabunkiem. Z tych skazań zwróciły moją uwagę sprawy o morderstwo, udzielenie schronienia Żydom oraz wojenne przestępstwo gospodarcze, toteż chcę je przybliżyć.

W sprawie o morderstwo zostało oskarżonych troje Polaków: sprawca główny oraz dwoje jego popleczników: 32-letni mężczyzna oraz 27-letnia kobieta. Według ustaleń sądu sprawca główny, motywowany romansem, dopuścił się morderstwa męża współoskarżonej kobiety. Wydaje się, że przypadek ten stanowi modelowy przykład zastosowania nie tylko § 211 niemieckiego kodeksu karnego (dotyczącego morderstwa), ale także rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym⁶³. Rozporządzenie to penalizowało pod groźbą kary śmierci użycie przy gwałcie, rabunku ulicznym lub bankowym albo innym ciężkim akcie przemocy broni palnej, białej lub kolnej, lub innego równie niebezpiecznego środka albo groźenie taką bronią życiu lub zdrowiu. Oba przepisy zostały przytoczone przez sąd w wyroku, ponieważ sprawca posłużył się siekierą, działał z zimną krwią i okrucieństwem. W jego przypadku sąd zanegował działanie w obronie koniecznej mimo trzymania przez ofiarę noża w ręce i rozpoczęcia starcia, bowiem sprawca nie zrezygnował z kontynuowania ciosów mimo pozbawienia ofiary zdolności do walki. Współoskarżony mężczyzna został skazany na 4 lata i 3 miesiące ciężkiego więzienia za niedoniesienie o planowanym morderstwie i poplecznictwo, natomiast kobieta na 4 lata ciężkiego więzienia za pomocnictwo do morderstwa. Obojgu zaliczono okres aresztu tymczasowego na poczet kary⁶⁴.

⁶² BA, R 137 I/820, Urteilstenor vom 11.11.1943, bp; R 137 I/823, Urteilstenor vom 27.07.1942, bp.

⁶³ *Verordnung gegen Gewaltverbrecher vom 5. Dezember 1939*, RGBI. 1939, s. 2378.

⁶⁴ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 9, Urteil gegen Tadeusz Filipiak und Andere vom 25.03.1942, k. 90–99.

Za czterokrotne wojenne przestępstwo gospodarcze polegające na wyprawieniu z obrotu wielkich ilości syropu i cukru został skazany na karę śmierci kupiec, 35-letni reichsdojcz z Reichenbergu w Sudetach. W GG znalazł się jako zwolniony członek Waffen-SS w sierpniu 1940 r. w związku z wcieleniem nowych roczników. Przy okazji zwolnienia zachęcano go do pozostania w okupowanej Polsce, na co Niemiec przystał. Początkowo pracował w Krakowie w urzędzie kwaterunkowym. Po kilku miesiącach uzyskał dodatkowe zatrudnienie jako członek zarządu powierniczego w kilku podmiotach: fabryce wody sodowej i lemoniady, spółce warzyw i owoców oraz sklepach z porcelaną. Przy okazji kontaktów handlowych Niemiec otrzymał propozycję przejęcia połowy udziałów w fabryce marmolady w Sanoku, do czego doszło. W owej fabryce miało miejsce kilka rodzajów machinacji, za które Niemiec został skazany. Okazało się, że syrop produkowany z kartofli i przydzielany fabryce do zmieszania z marmoladą nie był wykorzystywany w takiej ilości, jak to wynikało z receptur, albo otrzymywane ilości syropu były zbyt duże w stosunku do produkcji marmolady. Podwładny proponował oskarżonemu zatrzymanie skupu syropu albo przekazanie nadwyżek niemieckiej administracji, na co jednak nie było zgody. Zamiast tego polecił on przetransportować syrop o wadze 200 kg za pomocą samochodów ciężarowych do Krakowa i tam sprzedać go pokątnie. Ów syrop sąd specjalny uznał za produkt niezbędny do życia ludności. Poza tym w drodze handlu wymiennego lub handlu pokątnego wyprowadzono z fabryki jeszcze cukier oraz benzynę. W związku ze znacznym zwiększeniem zamówienia na produkcję marmolady i podwyższeniem kapitału zakładowego dodatkowo Niemiec polecił sprzedać pokątnie dwa wagony cukru (20 ton), z czego uzyskał kwotę 300 tys. zł. W rozważaniach nad wymiarem kary sąd specjalny podkreślił, że oskarżonemu nie wystarczyło normalne życie i zarobki w GG ani niemieckie kartki żywnościowe i że rozwinął się on aż do „typowego wojennego paskarza” (*typischer Kriegsschieber*), pogarszając niemiecki autorytet. Przypisane czyny ze względu na ilość ukrytych przed systemem reglamentacyjnym towarów oraz sposób działania sprawcy uznano za szczególnie ciężki przypadek, skutkujący orzeczeniem kary głównej. Dodatkowo orzeczono dożywotnie pozbawienie obywatelskich praw honorowych⁶⁵.

Jeśli chodzi o sprawy przeciwko Żydom, to starałem się udzielić odpowiedzi na pytanie, czy rzeszowski sąd specjalny stosował trzecie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w GG z 15 października 1941 r.⁶⁶ Chodziło mi tutaj o dwa rodzaje zachowań penalizowanych karą śmierci – nieuprawnione opuszczenie getta przez Żyda oraz osób udzielających schronienia Żydom znajdującym się poza gettem (tzw. pomoc Żydom).

Jeśli chodzi o pierwszy przypadek, to w spuściźnie sądowej nie zachował się ani jeden wyrok śmierci wydany wobec Żyda w związku z nielegalnym opuszczeniem getta, choć zachowały się takie orzeczenia w przypadku innych sądów specjalnych

⁶⁵ BA, R 137 I/825, Urteil gegen Hans Gahler vom 12.01.1944, bp.

⁶⁶ Trzecie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 15 października 1941 r. VOBl. GG 1941, nr 99 z 25.10.1941, s. 595.

w GG. Wydawanie tego rodzaju wyroków poświadczył jednak w swoich wspomnieniach Franciszek Kotula, rzeszowski nauczyciel i etnograf, który pod datą 24 lutego 1942 r. podał, że w rzeszowskim więzieniu znajdowało się kilkoro Żydów i Żydówek skazanych na śmierć za wyjście z getta, a jedna ze skazanych kobiet kpiła sobie z sądu i wyroku, bowiem wolała szybką śmierć w wyniku egzekucji od powolnej śmierci głodowej w getcie. Po raz kolejny wątek ten pojawił się 6 lipca 1942 r., gdy w lesie pod Rzeszowem dokonano egzekucji na Żydach, zarówno tych skazanych wyrokiem, jak i będących w fazie śledztwa⁶⁷.

W odniesieniu do wyżej wymienionych spraw warte przytoczenia są pojedyncze wpisy w kartotece osób aresztowanych i osadzonych w Niemieckim Zakładzie Karnym w Rzeszowie (sygn. IPN BU 2953/1). Niestety w większości przypadków nie zawierają one kwalifikacji prawnej ani opisu zarzutu (przyczyny aresztowania), jednak pochodzenie żydowskie i data aresztowania uprawdopodobniają zatrzymanie w związku z przebywaniem poza gettem. Bela oraz Izrael Auerbach zostali aresztowani 16 października 1942 r. (a więc gdy już obowiązywało trzecie rozporządzenie) i wysiedleni niecały miesiąc później. Najpierw zatrzymano, a następnie doprowadzono do więzienia sądowego i później wysiedlono 15-letnią Sarę Spiro z Rzeszowa. Żydówka Maria Bednarz została ujęta 24 czerwca 1943 r. i rozstrzelana podczas ucieczki 30 czerwca 1943 r. Genowefa Bielawska została zatrzymana 17 lipca 1943 r. przez policję dworcową, osadzona w więzieniu w Rzeszowie i rozstrzelana podczas ucieczki 4 sierpnia 1943 r. Israela Birnbacha zatrzymano 21 marca 1943 r. w związku z „żydowskim szmuglem” (*Judenschmuggel*) i także osadzono w więzieniu. Już 25 marca 1943 r. został rozstrzelany podczas ucieczki. Podobny los spotkał Karolinę Brucer, Maiera Gelbera, Jakoba Greifa, Apolonię Koc, Janinę Krawczyk, Helenę i Paulinę Malez, Janinę Prokop-Matysiak, Maxa Singera, z tym że rozstrzelanie następowało albo tego samego dnia co zatrzymanie, albo w ciągu kilku dni. Nieco szersze były maszynowe wpisy kartoteczne dotyczące Sane oraz Klary Gärtner – oboje zostali zatrzymani 29 września 1942 r. z powodu nieuprawnionego opuszczenia żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej i osadzeni w więzieniu sądowym w Dębicy. Na obu kartach znalazła się odręczna wzmianka bez daty o rozstrzelaniu podczas ucieczki. Mina Kornblau została zatrzymana 23 października 1942 r. w związku z brakiem żydowskiej opaski oraz posługiwaniem się fałszywymi dokumentami tożsamości. Właściwie było to równoznaczne z nieuprawnionym opuszczeniem getta. Kornblau również – jeśli wierzyć zapiskowi w kartotece – została rozstrzelana podczas ucieczki⁶⁸.

Na gruncie wyników kwerendy kartotecznej trzeba stwierdzić, że w obszarze właściwości miejskowej Sondergericht Reichshof dochodziło do zatrzymań osób

⁶⁷ F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich 1939–1944. Kronika tamtych dni*, Rzeszów 2019, s. 112, 140.

⁶⁸ AIPN, IPN BU 2953/1, Karty dotyczące Beli Auerbach, Israela Auerbacha, Marii Bednarz, Genowefy Bielawskiej, Israela Birnbacha, Karoliny Brucer, Sane Gärtnera, Klary Gärtner, Maiera Gelbera, Jakoba Greifa, Apolonii Koc, Miny Kornblau, Janiny Krawczyk, Heleny Malez, Pauliny Malez, Janiny Prokop-Matysiak, Maxa Singera oraz Sary Spiro, bp.

narodowości żydowskiej pod rządami trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w GG. Wypada zwrócić uwagę, że niektóre z zatrzymanych pod tym zarzutem osób miały polskie imiona i nazwiska, co zapewne wynikało z posługiwania się sfałszowanymi dokumentami. Kartoteka generalnie odzwierciedla przypadki represji pozasądowej, policyjnej – nie ulega wątpliwości, że w tych przypadkach, gdy śmierć wskutek rozstrzelania następowała w ciągu kilku dni od zatrzymania, nie mogło dojść do rozprawy sądowej i formalnego skazania. Do uruchomienia drogi sądowej – poczynając od aktu oskarżenia, na wyroku Sondergerichtu kończąc – dochodziło przypuszczalnie w niektórych innych przypadkach, na co wskazują wspomnienia F. Kotuli. Oznacza to, że Sondergericht Reichshof poprzez stosowanie trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu i orzekanie kary śmierci wziął udział w zagładzie Żydów. Na tej podstawie źródłowej nie mogłem natomiast udzielić odpowiedzi na pytanie, na ile w tym względzie obciążenie było podobne do obciążenia Sądu Specjalnego w Warszawie, który wręcz był sparaliżowany postępowaniami karnymi wszczynanymi w związku z usiłowaniami przez spore grupy Żydów opuszczenia getta, o czym pisał przed laty J. Grabowski⁶⁹.

W zebranych materiale źródłowym znalazł się tylko jeden wyrok z powyższej kategorii spraw, w którym jednak nie zapadł wyrok śmierci. Przed Sondergerichtem 5 lutego 1942 r. (już po 4 dniach od zatrzymania) stanęła Frieda Gerstenfeld, urodzona we wrześniu 1924 r. w Rzeszowie, w związku z oskarżeniem o *Judenverbrechen*, czyli „przestępstwo żydowskie”, które również – odwołując się do ściśle prawniczych kategorii – można przetłumaczyć jako „zbrodnię żydowską”. Choć 17-latką zamieszkiwała żydowską dzielnicę mieszkaniową w Rzeszowie, to 1 lutego 1942 r. około godziny 17 została zatrzymana przy ul. Ceglanej bez przepustki. Wyjaśniła, że wiedziała o zakazie opuszczania getta bez przepustki, jednak w żydowskim urzędzie gminnym odmówiono jej, a chciała udać się do swojej ciotki po coś do jedzenia, bowiem od gminy żydowskiej nie dostawała żywności. Początkowo próbowała wyjść z getta bramą, jednak została zawrócona na żydowskim posterunku policyjnym. Następnie z pierwszego piętra pewnego domu przeskoczyła mur i w ten sposób przez sąsiedni budynek wyszła z getta. Przyznała, że czynu dopuściła się z głodu. Sąd ocenił, że motywacja ta nie mogła ochronić kobiety przed karą, jednak ze względu na jej wiek – w związku z jednym z przepisów ustawy o sądach dla nieletnich z 16 lutego 1923 r. – zamiast kary śmierci orzeczono 4 lata więzienia. W aktach więziennych zachowało się lekarskie zaświadczenie o jej zdatności do transportu z 18 czerwca 1942 r. oraz adnotacja o jej „wysiedleniu” 18 września 1942 r.⁷⁰

⁶⁹ J. Grabowski, *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942* [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007, s. 82.

⁷⁰ ANK, Niemiecki Zakład Karny w Tarnowie (NZKwT), sygn. 21, Vermerk vom 18.09.1942, k. 229; Urteil gegen Frieda Gerstenfeld vom 5.02.1942, k. 241–243; Zeugnis des Anstaltsarztes vom 18.06.1942, k. 245.

Jeśli chodzi o drugą kwestię – sprawy o tzw. pomoc Żydom – to w spuściznie rzeszowskiego Sondergerichtu udało mi się odnaleźć ich pięć. Niektóre z nich zostały już odnotowane w literaturze, w oparciu o źródła sądowe można jednak uszczegółowić te ustalenia lub skorygować je. Ze względu na doniosłość zagadnienia i znaczenie dla polityki okupanta niemieckiego na ziemiach polskich warto te przypadki z orzecznictwa omówić w całości.

Sprawę przeciwko Stanisławie Korneckiej 9 grudnia 1943 r. uruchomił najprawdopodobniej meldunek informatora policji bezpieczeństwa – komisariatu policji granicznej w Sanoku, z którego wynikało, że 23-letnia Polka wynajmuje w Sanoku dwa mieszkania, z których jedno jest cały czas zamknięte i nikt nie ma do niego dostępu. Mimo tego nieznaną osobą opuszczała zamknięte mieszkanie przez okno znajdujące się w przyziemiu. Zrodziło to podejrzenie, że w mieszkaniu ukrywa się Żyd Leon Feld, z którym Kornecka utrzymywała wcześniej relacje. Po ponad miesiącu podjęto przeszukanie, w wyniku którego zatrzymano Kornecką oraz Felda ukrywającego się za szafą. Motywem pomocy była miłość, zaś Feld ukrywał się od dnia wysiedlenia Żydów z Sanoka, tj. 14 stycznia 1943 r. Przy doprowadzeniu do więzienia mężczyzna podjął próbę ucieczki, podczas której został zastrzelony. Akt oskarżenia przeciwko kobiecie został sporządzony 10 marca 1944 r., zaś do rozprawy w Sanoku przed Sądem Specjalnym w Rzeszowie doszło 19 kwietnia 1944 r. Skład orzekający pod przewodnictwem Pootha skazał Polkę na karę śmierci zgodnie z wnioskiem prokuratury niemieckiej. Pozbawione emocji uzasadnienie wyroku omawiało uwarunkowania stanu faktycznego i zastosowaną kwalifikację prawną opierającą się – w ślad za aktem oskarżenia – na rozporządzeniu o ograniczeniach pobytu w GG oraz na rozporządzeniu policyjnym o utworzeniu żydowskich dzielnic mieszkaniowych w dystryktach Radom, Kraków i Galicja z 10 listopada 1942 r. Do owej kwalifikacji prawnej formalne zastrzeżenia miał szef Wydziału III w Głównym Wydziale Sprawiedliwości w Rządzie GG dr. Josef Ganser, według którego rozporządzenie policyjne nie zawierało samodzielnej normy karnej, więc nie powinno być przywołane w akcie oskarżenia i wyroku. W sprawie Korneckiej pozytywne opinie co do ułaskawienia złożyli skład orzekający, przewodniczący Sondergerichtu oraz prokurator, co zapewne przyczyniło się do zamiany kary śmierci na rok więzienia przez Franka⁷¹. Karę więzienia Polka odbywała w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück, przeżyła wojnę⁷².

⁷¹ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 404, Vermerk vom 9.12.1943, k. 8; Schreiben des Kommandeurs der Sicherheitspolizei und des SD für den Distrikt Krakau – Grenzpolizeikommissariat Sanok an den Oberstaatsanwalt beim Sondergericht Reichshof als Leiter der Anklagebehörde in Reichshof vom 28.01.1944, k. 3-4; Urteil gegen Stanisława Kornecka vom 19.04.1944, k. 27-29; Stellungnahme zur Gnadenfrage vom 19.4.1944, k. 36; Schreiben des Leiter der Deutschen Staatsanwaltschaft in Reichshof an die Hauptabteilung Justiz vom 3.05.1944, k. 38; Gnadenakt vom 6.06.1944, k. 39; Schreiben der Abteilung III der Hauptabteilung Justiz an den Leiter der Deutschen Staatsanwaltschaft in Reichshof vom 13.06.1944, k. 40-41.

⁷² E. Rączy, *Kornecka-Grajek Stanisława* [w:] *Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, red. A. Namysło, G. Berendt, Warszawa 2014, s. 384.

Kolejna sprawa dotyczyła udzielenia schronienia przez polskie małżeństwo Jakuba i Zofię Gargaszków 67-letniej Żydówce Heni Katz z Brzozowa w powiecie Krosno w okresie od listopada 1942 do lutego 1944 r. W tym przypadku prawdopodobnie działania miejscowego posterunku żandarmerii również uruchomiła informacja przekazana przez tajnego współpracownika, która skutkowałą przeprowadzeniem 7 lutego 1944 r. o godzinie 4 rano przeszukania w gospodarstwie rolnym Gargaszków w Brzozowie. Zakończyło się ono aresztowaniem obojga małżonków oraz Żydówki. Katz została przesłuchana, a następnie przekazana policji bezpieczeństwa w Jaśle „do dalszych działań” (*zur weiteren Veranlassung*), natomiast Polaków osadzono w więzieniu w Sanoku. Akt oskarżenia został wniesiony do Sądu Specjalnego w Rzeszowie 23 marca 1944 r., zaś rozprawa odbyła się – podobnie jak w sprawie Korneckiej – pod przewodnictwem Pootha, w Sanoku, także 19 kwietnia 1944 r. W wyroku skazującym oboje małżonków na karę śmierci również powołano się na rozporządzenie policyjne o utworzeniu żydowskich dzielnic mieszkaniowych w dystryktach Radom, Kraków i Galicja, zauważając, że wydano je z powodu bezpieczeństwa państwowego (*aus Gründen der Staatssicherheit erlassen*), i względy religijne, nakazujące obowiązek udzielenia pomocy osobie chorej i zakazujące odrzucenia jej, musiały ustąpić przed rozporządzeniem policyjnym. Choć w aktach brak pisma na ten temat, to zastrzeżenia podniesione w sprawie Korneckiej przez Gansera odnośnie do zastosowania rozporządzenia policyjnego miały zastosowanie także do wyroku przeciwko Gargaszom. W tym aspekcie wyrok też był wadliwy, bowiem kwalifikacja prawna powinna ograniczyć się do trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w GG. Nie zmieniłoby to wymiaru kary, sąd natomiast najprawdopodobniej pominąłby wywód o kolizji między nakazem religijnym a bezpieczeństwem państwowym. Motywacja skazanych zrobiła jednak wrażenie na składzie orzekającym, który wyraził pozytywną opinię co do ułaskawienia. Przyłączył się do niej przewodniczący Sondergerichtu, podkreślając prostotę obojga małżonków i ich działanie ze szlachetnych pobudek, w zgodzie z przekonaniem religijnym. Podobne stanowisko zajął niemiecki prokurator, rekomendując zamianę kary śmierci na 5 lat więzienia dla kobiety i na 3 lata więzienia dla mężczyzny. Z kolei adwokat, dr Thomas Heinrich Bruna z Sanoka, w prośbie o łaskę zwrócił uwagę, że w wyroku sąd nie pozbawił Gargaszków obywatelskich praw honorowych, ponieważ nie działali z chęci zysku. Decyzja Franka była korzystniejsza dla zainteresowanych, ustalony w drodze prawa łaski wymiar kary wyniósł odpowiednio 3 lata dla kobiety oraz rok więzienia dla mężczyzny⁷³. Oboje przeżyli

⁷³ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 405, Anzeige vom 12.02.1944, k. 3; Anklageschrift vom 13.03.1944, k. 9; Stellung zur Gnadenfrage vom 19. und 24.04.1944, k. 44; Schreiben des Leiters der Deutschen Staatsanwaltschaft in Reichshof an die Hauptabteilung Justiz vom 3.05.1944, k. 38; Abschrift des Gnadengesuches vom 20.04.1944, k. 48; Gnadenakt vom 6.06.1944, k. 22.

wojnę, zaś w 1979 r. zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata⁷⁴.

Akta trzeciego postępowania ilustrują przypadek udzielenia pomocy Żydom przez 39-letnią folksdojczkę Theresę Riedl. Sprawę uruchomił odręczny, napisany bardzo dobrą niemiecką donos pewnego Ukraińca, który dotarł do komisarzatu policji bezpieczeństwa w Przemyślu 6 września 1943 r. Opisano w nim utrzymywanie przez Niemkę bliskich relacji przed wojną z Żydami, u których była służącą. Również po wojnie miała ona utrzymywać kontakty z Żydami oraz ukrywać czterech żydowskich mężczyzn za pieniądze. Miał o tym wiedzieć dozorca. Ukraińiec rekomendował przeprowadzenie policyjnej kontroli w domu Riedl, także w poszukiwaniu tajnych skrytek. Delatora o całej historii miał poinformować w dużym zaufaniu pewien Żyd. Nie znał on adresu zamieszkania tej kobiety – starał się dowiedzieć na ten temat w urzędzie mieszkaniowym, jednak odmówiono mu informacji z uzasadnieniem, że nie-Niemcy nie są do tego uprawnieni. Ukraińiec wyjawiał swoje motywy: chciał zniszczyć Żydów, ponieważ podczas wojny miał za wiele złych przeżyć – pięcioro członków jego rodziny zostało rozstrzelanych przez żydowskich bolszewików, a jedna osoba została deportowana do Archangielska. W końcowych słowach denuncjacji polecił pominąć polską policję przy załatwianiu sprawy, ponieważ – jak napisał – Polacy są fałszywi i również mają kontakty z Żydami w getcie. Niemiecka policja udała się pod ustalony adres. Ponieważ mimo pukania nikt nie otworzył, choć z mieszkania dochodziły różne odgłosy, policjanci weszli do mieszkania, korzystając z drabiny. Wewnątrz zatrzymali Niemkę oraz troje Żydów; później dozorca domu przekazał policji jeszcze czwartego Żyda. Riedl została przewieziona do Rzeszowa w związku postępowaniem karnym przed Sondergerichtem, natomiast Żydów rozstrzelano podczas ucieczki. Akt oskarżenia wniesiono do sądu specjalnego 8 października 1943 r. Rozprawa w Rzeszowie pod przewodnictwem Pootha odbyła się 4 listopada 1943 r. Riedl, występująca bez obrońcy, tłumaczyła się, że Żydów przyjęła tylko dlatego, aby pomagali jej w prowadzonej przez nią pralni. Została skazana na karę śmierci. Uzasadnienie wyroku w tej sprawie ma właściwie sztampowy charakter, choć nie przytoczono w nim powyższego rozporządzenia policyjnego. Według sądu specjalnego oskarżona robiła wrażenie osoby o nadzwyczaj niskim poziomie inteligencji – choć w pełni władała językiem niemieckim, porozumienie się z nią było trudne. Nie była jednak upośledzona ani chora umysłowo. Co ciekawe, w przypadku Niemki na potrzeby opiniowania co do ułaskawienia ściągnięto dokumenty dotyczące postępowania w sprawie wydania jej kenkarty oraz opinii gestapo z miejsca jej urodzenia. Pozytywną opinię wydał skład orzekający, przewodniczący oraz niemiecki prokurator. Korzystając

⁷⁴ E. Rączy, *Gargas-Różycka Zofia, Gargas Jakub [w:] Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, red. A. Namysło, G. Berendt, Warszawa 2014, s. 66.

z prawa łaski, Frank zamienił karę śmierci na 2 lata więzienia, zgodnie z propozycją prokuratorską⁷⁵.

W kolejnej sprawie materiał źródłowy ogranicza się do jednego niemieckiego dokumentu proweniencji więziennej. Wynika z niego, że 45-letnia Dorota Wojton z Haczowa w powiecie Krosno, matka sześciorga dzieci, została skazana 9 lipca 1943 r. przez Sąd Specjalny w Rzeszowie za udzielenie schronienia Żydom. Orzeczona kara śmierci została zamieniona na 3 lata więzienia, a Polka odbywała karę w Jaworze oraz Dieburgu. Zmarła w marcu 1946 r. we Frankfurcie nad Menem⁷⁶.

Ostatnia z zachowanych spraw jest o tyle wyjątkowa, że zaowocowała powojennym rozliczeniowym procesem karnym przed sądem polskim. Historia rozpoczęła się od tego, że latem 1943 r. Michał Sokołowski, niepiśmienny pracownik magistratu, został aresztowany przez sanocką policję kryminalną w związku z pokątnym handlem. Podczas śledztwa był torturowany. Zwolniono go po upływie 3 tygodni pod warunkiem, że będzie denuncjował miejsca, w których na terenie Sanoka ukrywają się Żydzi. Po kilku tygodniach podczas przypadkowej rozmowy dowiedział się, że w piwnicy pewnego budynku w godzinach wieczornych i nocnych pali się światło. W związku z tą informacją udał się 19 lipca 1943 r. na polską policję kryminalną i złożył doniesienie, dodając, że wskazana piwnica dawniej należała do Żydów. Policjanci udali się na miejsce, które okazało się mieszkaniem Wiktorii Kopiczak. Podczas przeszukania znaleźli dwoje Żydów: Idę Schreiber oraz Eisiga Weniga. Wenig zbiegł, jednak po 2 dniach został zastrzelony podczas ucieczki przez funkcjonariuszy *Polnische Polizei*. Kobiety aresztowano, a następnie osadzono w więzieniu w jednej celi. Po przeprowadzeniu czynności procesowych Schreiber została formalnie przekazana celem wysiedlenia, faktycznie zaś rozstrzelana. Natomiast akt oskarżenia przeciwko Kopiczak wpłynął do rzeszowskiego Sondergerichtu 23 grudnia 1943 r. Trwającej niecałe półtorej godziny rozprawie w Sanoku 24 lutego 1944 r. tradycyjnie przewodniczył Pooth. Sąd Specjalny w Rzeszowie skazał Polkę na karę śmierci, przypisując jej udzielenie w okresie od września 1942 r. do lipca 1943 r. schronienia Żydom, którzy w sposób nieuprawniony opuścili wyznaczoną im dzielnicę

⁷⁵ BA, R 137 I/824, Anonym an Kommissariat Sicherheitspolizei in Przemysl eingegangen am 6.09.1943, k. 1–4; Schlussbericht vom 1.10.1943, k. 8; Anklageschrift vom 8.10.1943, k. 12; Verhandlungsprotokoll vom 4.11.1943, k. 17; Urteil gegen Therese Riedl vom 4.11.1943, k. 19–20; Stellung zur Gnadenfrage vom 4.11.1943, k. 1; Abschrift des Schreibens des Leiters der Deutschen Staatsanwaltschaft in Reichshof an die Hauptabteilung Justiz vom 29.03.1944, k. 6; Gnadennakt vom 10.06.1944, k. 29.

⁷⁶ BA, R 137 I/826, Aufnahmemitteilung vom 7.08.1944, k. 1; T. Gonet, *Wojton Dorota* [w:] *Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, red. A. Namysło, G. Berendt, Warszawa 2014, s. 106; <http://www.polskiegroby.pl/osoba.php?jez=uk&osobaok=12905&cmentarzok=570&landok=8> (5.08.2024). W źródle internetowym oraz na nagrobku znalazła się błędna roczna data urodzenia, jednak wykluczyłem możliwość zbieżności imienia i nazwiska, bowiem zgadza się dzienna i miesięczna data urodzin.

mieszkańciową. Kopiczak została ułaskawiona z zamianą kary na 2 lata więzienia i doczekała wyzwolenia w więzieniu. W powojennym procesie przeciwko Sokołowskiemu zeznawała już po zawarciu związku małżeńskiego jako Wiktoria Kosar, w ogóle go nie znając.

Sokołowski w 1954 r. został skazany przez Sąd Wojewódzki w Rzeszowie na 5 lat i miesiąc więzienia za to, że 19 lipca 1943 r. w Sanoku, idąc na rękę władzy państwa niemieckiego, wskazał miejsce ukrywania Żydów prześladowanych ze względów narodowościowych i rasowych, którzy wskutek tego wskazania zostali ujęci i rozstrzelani, i równocześnie spowodował ujęcie i aresztowanie Wiktorii Kosar, która ukrywała w swoim domu tych Żydów i za to została skazana przez niemiecki sąd na karę śmierci. Czyn jego został zakwalifikowany na podstawie art. 1 pkt 2 dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego⁷⁷. Przepis ten przewidywał karę śmierci dla tego, kto idąc na rękę władzy państwa niemieckiego lub z nim sprzymierzonego, przez wskazanie lub ujęcie działał na szkodę osób ze względów politycznych, narodowościowych, wyznaniowych lub rasowych poszukiwanych lub prześladowanych przez władze⁷⁸. Przeciwno denuncjatorowi nie orzeczono jednak kary śmierci, bowiem sąd skorzystał z możliwości nadzwyczajnego złagodzenia kary ze względu na jego niekaralność, brak wykształcenia, okazywanie pomocy ludności żydowskiej podczas okupacji, pochodzenie robotnicze, ciężkie warunki materialne podczas wojny i obarczenie liczną rodziną. Skazanego objęła amnestia w czerwcu 1956 r., zaś w lipcu 1956 r. został warunkowo zwolniony⁷⁹.

Powyższe sprawy o pomoc Żydom zostały prawomocnie zakończone, jednak w spuściźnie Sądu Specjalnego w Rzeszowie zachowały się dokumenty dwóch spraw we wcześniejszym stadium. Jedna z nich dotyczyła udzielenia przez Polaków pomocy Żydówce nazwiskiem Salzmann, dla której m.in. udało się zdobyć fałszywe dokumenty, dzięki którym mogła opuścić rzeszowskie getto i dostać się do Krakowa. Z nieznanых powodów w jednym postępowaniu oskarżono Józefa

⁷⁷ Dz.U. 1944, nr 4, poz. 16.

⁷⁸ A. Pasek, *Przestępstwa okupacyjne w polskim prawie karnym z lat 1944–1956*, Wrocław 2002, s. 73–74.

⁷⁹ AIPN, IPN Rz 358/161, Protokół przesłuchania z 20.07.1943, k. 182–185; Zapisek urzędowy z 21.07.1943, k. 197; Sprawozdanie z 23.07.1943, k. 206; Schreiben des Kommandeurs der Sicherheitspolizei und des SD für den Distrikt Krakau – Kriminalkommissariat in Sanok an die Sicherheitspolizei – Grenzpolizeikommissariat in Sanok betr. Strafsache gegen Wiktoria Kopiczak wegen Judenbegünstigung vom 21.08.1943, k. 218; Anklageschrift vom 15.12.1943, k. 222; Urteil gegen Wiktoria Kopiczak vom 24.02.1944, k. 238–240; Protokół rozprawy głównej przed Sądem Wojewódzkim w Rzeszowie z 26.11.1954, k. 136; Wyrok Sądu Wojewódzkiego w Rzeszowie w sprawie Michała Sokołowskiego z 26.11.1954, k. 142–144; Postanowienie Sądu Wojewódzkiego w Rzeszowie w sprawie Michała Sokołowskiego z 18.07.1956 r., k. 169.

Domańskiego i Józefa Kunyszewskiego, natomiast sprawę Jana Witosławskiego oddzielono. Ich rozprawa odbyła się w Rzeszowie 27 stycznia 1944 r., jednak zakończyła się odroczeniem – niemiecka prokuratura miała poczynić dalsze ustalenia dotyczące Żydówki Salzmann oraz Polaka Witosławskiego. Do podjęcia rozprawy nie doszło, do czego przyczynił się chaos związany z ewakuacją władz niemieckich w 1944 r., gdy akta zostały zniszczone. Sprawę karną przeciwko Domańskiemu i Kunyszewskiemu zawieszono w związku z ich nieobecnością, zaś wydane postanowienie Sondergericht Reichshof – Ausweichstelle Görlitz podpisali Friedrich Starcke oraz Max Tschischgale. Jak ustalił A. Wrzyszc, obaj prawnicy funkcjonowali jako członkowie jedyne w Zgorzelcu sądu specjalnego, utworzonego w ramach Placówki Zapasowej Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa⁸⁰. Ów sąd specjalny nie występował jednak pod generalną nazwą – np. „wspólny sąd specjalny”, lecz pod nazwą konkretnego sądu specjalnego. Natomiast przeciwko Witosławskiemu akt oskarżenia został przygotowany nie w Rzeszowie, lecz już po ewakuacji – w Zgorzelcu. Nie zachowały się jednak dokumenty wskazujące na odbycie rozprawy ani skazanie Witosławskiego⁸¹.

Druga z zachowanych spraw, które nie zostały rozstrzygnięte przez Sondergericht, dotyczyła udzielenia schronienia Żydowi w Przemyślu przez Katarzynę Kalisz przez okres kilku dni. Ukrainka została aresztowana 30 marca 1943 r. wskutek zeznań Josefa Bodnara posługującego się sfałszowanymi dokumentami na nazwisko Wojciech Olchawa, który został ujęty na dworcu w Jaśle. Kobieta, pracując jako sprzątaczką, zarabiała bardzo mało, toteż dorabiała, udostępniając odpłatnie swoje mieszkanie podróżnym na nocleg. Na takiej zasadzie nocował u niej podejrzany. Zeznania Żyda i kobiety były sprzeczne co do świadomości Ukrainki odnośnie do żydowskiego pochodzenia jej gościa. W związku z tymi sprzecznościami prokurator niemiecki polecił ponowne przesłuchać Żyda, który został jednak rozstrzelany 29 marca 1943 r. W tym stanie rzeczy niemiecki prokurator umorzył postępowanie karne z braku dowodów i polecił zwolnić podejrzaną z aresztu⁸².

Sprawy dotyczące nieuprawnionego opuszczenia getta oraz udzielenia schronienia Żydom należy zaliczyć do najpoważniejszych przestępstw politycznych rozstrzyganych przez Sondergericht. Penalizacja, ściganie i osądzanie sprawców tego typu „przestępstw” wynikało ze zbrodniczej polityki prowadzonej przez Rzeszę Niemiecką w okupowanej Polsce.

⁸⁰ A. Wrzyszc, *Placówka Zapasowa...*, s. 520, 522.

⁸¹ BA, R 137 I/817, Verhandlungsprotokoll vom 27.01.1944, k. 28–30; Schreiben des Kommandeurs der Sicherheitspolizei und des SD für den Distrikt Krakau an den Leiter der Deutschen Staatsanwaltschaft Reichshof – Ausweichstelle Görlitz vom 3.11.1944, bp; Beschluss vom 18.12.1944, bp; Anklageschrift gegen Johann Witowslawski, b.d., bp.

⁸² APRZ, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 185, Vernehmungprotokoll vom 17.03.1943, k. 2–3; Vernehmungprotokoll vom 31.03.1943, k. 6; Schlussbericht vom 2.04.1943, k. 7; Schreiben des Grenzpolizeikommissariats Jaslo an den Staatsanwalt bei dem Landgericht in Reichshof vom 20.04.1943, k. 9; Einstellungsverfügung vom 27.04.1943, k. 9.

Z różnych powodów warto wspomnieć z zachowanego orzecznictwa kilka innych spraw. W oparciu o dwa wyroki z 1942 r. mogłem ustalić, że Sondergericht Reichshof orzekał w sprawie o czyny popełnione przed wybuchem II wojny światowej. Chodziło o zajście w kolonii niemieckiej Hohenbach (Czermin) koło Mielca 27 sierpnia 1939 r., polegające na zaatakowaniu grupy młodych folksdojców przez grupę młodych Polaków z sąsiedniej wsi przy użyciu pałek. Tłem wydarzenia było napięcie związane z nadchodzącą wojną i towarzyszące mu nastroje antyniemieckie. Choć w obu odbytych procesach prokuratura niemiecka domagała się zakwalifikowania czynów polskich oskarżonych na podstawie wspomnianego rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym, co umożliwiałyoby orzeczenie kary śmierci, to sąd specjalny nie przychylił się do tej propozycji i orzekł surowe kary ciężkiego więzienia oraz więzienia, czyny kwalifikując jako naruszenie spokoju publicznego oraz uszkodzenie ciała na podstawie niemieckiego kodeksu karnego⁸³. W przypadku skazanego na karę śmierci za nielegalne posiadanie broni mieszkańca Jarosławia rzuciło się w oczy zdanie napisane przez niemieckiego prokuratora, według którego zasługiwał on na ułaskawienie, ponieważ jest Ukraińcem i z tego powodu jego czyn zasługuje na łagodniejszą ocenę niż „w innych przypadkach”⁸⁴. Trudno nie odczytywać stanowiska prokuratorskiego inaczej niż jako różnicujące wymiar kary w stosunku do Polaków za ten sam czyn. Zachowane dokumenty nie wyjaśniają, czy Frank skorzystał z prawa łaski. Wydaje się to prawdopodobne, skoro w innej sprawie ułaskawił on dwóch Ukraińców skazanych właśnie za nielegalne posiadanie broni, zamieniając karę śmierci na 3 lata ciężkiego więzienia. Warto zwrócić uwagę, że sprawa ta trafiła do Sondergerichtu, ponieważ przekazał ją do prokuratury niemieckiej sąd doraźny, zaś rozprawa odbyła się w Żmigrodzie, w gmachu sądu grodzkiego⁸⁵.

Ze Standgerichtu do Sondergerichtu przekazano również sprawę trojga Polaków oskarżonych o nielegalny ubój, kwalifikowany na podstawie rozporządzenia w celu ochrony ujęcia zbiorów oraz celem zabezpieczenia wyżywienia w roku gospodarczym 1943/1944 z 14 lipca 1943 r.⁸⁶, a także podobną sprawę przeciwko czterem innym Polakom⁸⁷, ponieważ nie uważano za konieczne sięgnąć po

⁸³ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 2, Urteil gegen Stanislaw Moryto und Andere vom 16.03.1942, k. 281–282; sygn. 2, Urteil gegen Wladyslaw Mazgaj und Andere vom 2.09.1942, k. 327–328.

⁸⁴ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 3, Schreiben des Staatsanwalts beim Sondergericht Reichshof an die Regierung des Generalgouvernements – Abteilung Justiz vom 26.11.1940, k. 25–26.

⁸⁵ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 4, Schreiben des Staatsanwalts beim Sondergericht Reichshof an die Regierung des Generalgouvernements – Abteilung Justiz vom 31.10.1940, k. 6; Hauptverhandlungsprotokoll vom 13.12.1940, k. 47; Gnadenakt vom 29.08.1941, k. 55.

⁸⁶ VOBl. GG 1943, nr 56 z 26.07.1943, s. 320.

⁸⁷ ANK, NWwNW, sygn. 92, Urteil gegen Michal Kordas und Andere vom 20.01.1944, k. 13–18.

karę śmierci⁸⁸. Zresztą rozprawy Sondergerichtu odbywały się też w innych miastach poza Rzeszowem: Dębicy, Dubiecku, Gorlicach, Krośnie, Jarosławiu, Jaśle, Mielcu, Nisku, Przedzielnicy, Przemyśle, Przeworsku, Ropczycach, Sanoku i Tarnowie.

Z zachowanego orzecznictwa wynika, że Sondergericht Reichshof stosował przepisy dotyczące tzw. narodowosocjalistycznych typów przestępców, co skutkowało zaostrzeniem wymiaru kary. Była już mowa o skazaniu na karę śmierci sprawcy morderstwa posługującego się siekierą, uznanego za przestępcę gwałtownego. W innej sprawie – Polaka oskarżonego o przywłaszczenie urzędu i wymuszenia – sprawca ze względu na bogatą kartę karną został uznany za niebezpiecznego przestępcę notorycznego (*gefährlicher Gewohnheitsverbrecher*) na podstawie § 20a niemieckiego kodeksu karnego, orzeczono karę łączną w wysokości 6,5 roku ciężkiego więzienia⁸⁹. Sąd specjalny stosował również rozporządzenie przeciwko szkodnikom narodowym – wobec reichsdojczy, sprawcy kradzieży drutu i wojennego przestępstwa gospodarczego, skazanego na łagodną karę 1,5 roku ciężkiego więzienia. W tym przypadku status szkodnika narodowego wynikał z wykorzystania podczas czynu nadzwyczajnych warunków wojennych polegających na tym, że ukradziony drut miedziany leżał bez zabezpieczenia na dworcu kolejowym w Rzeszowie i nie był wystarczająco dozorowany⁹⁰. Z drugiej strony można przytoczyć przykład, gdy sąd specjalny wbrew stanowisku prokuratury nie uznał sprawcy za szkodnika narodowego. 37-letni urzędnik ze Szczecina, reichsdojcz, od sierpnia 1942 r. nadzorował pracę Żydów w związku z budową nowej inspekcji kolei wschodniej w Rzeszowie. W listopadzie lub grudniu 1942 r. zarządzono zmniejszenie liczby Żydów wykorzystywanych przez firmy budowlane. Przy okazji dokonywanej selekcji i przygotowywania nowych list osób potrzebnych do pracy oskarżony przyjął od Żydów znaczne łapówki (16 tys. zł). Sąd nie dopatrywał się spełnienia przesłanek rozporządzenia przeciwko szkodnikom narodowym, odwołując się do myśli przewodniej tego aktu normatywnego. Chodziło bowiem o to, aby poprzez wyższy wymiar kary wyrównać poziom pokojowej ochrony tych dóbr prawnych, który uległ obniżeniu w związku ze skutkami wojny, jak np. zmniejszenie sił policji, zaciemnienie czy zmniejszenie nadzoru. Jednak dobro prawne naruszone przez Niemca – wierność oraz nieprzekupność urzędnicza – nie były podczas wojny słabiej chronionej niżli w czasie pokoju. Fakt występowania większych pokus dla urzędnika w GG niż w Rzeszy nie uzasadniał według Sondergerichtu sięgnięcia po to rozporządzenie. Wymierzona kara wyniosła 5 lat ciężkiego więzienia⁹¹.

⁸⁸ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 403, Urteil gegen Wojciech Wygonik und Andere vom 18.04.1944, k. 32–33.

⁸⁹ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 160, Urteil gegen Zygmunt Krynski vom 5.03.1943, k. 47–50.

⁹⁰ BA, R 137 I/790, Urteil gegen Kurt Wiesner vom 13.04.1944, k. 22–24.

⁹¹ BA, R 137 I/819, Urteil gegen Max Brehmer vom 15.12.1943, bp.

W kilku sprawach kobiety i mężczyźni zostali oskarżeni przed Sondergerich-tem o świadome rozprzestrzenianie chorób wenerycznych. Zjawisko to stanowiło pewien problem – w jednym z wyroków z 1941 r. (dotyczącym odmowy podania informacji odnośnie do źródła zakażenia⁹²) przytoczono ocenę lekarza urzędowego o tym, że w powiecie Rzeszów znacznie przybrała liczba zachorowań. W czterech przypadkach doszło do uniewinnienia, gdy w toku przewodu okazywało się, że w momencie stosunku dana osoba nie wiedziała o tym, że jest chora⁹³. W czterech dalszych przypadkach zapadły jednak wyroki skazujące na kary ciężkiego więzie-nia od roku do 2 lat⁹⁴.

Ze względu na rozważania prawne na przytoczenie zasługuje sprawa 37-letniego polskiego robotnika zamieszkałego w Dębicy. Zarzucono mu, że w lipcu i sierp-niu 1942 r. utrzymywał zakazane kontakty z kilkoma Żydami umieszczonymi w obozie pracy przymusowej. Czyn ten niemiecki prokurator zakwalifikował na zasadzie odpowiedniego zastosowania § 2 niemieckiego kodeksu karnego oraz przepisów rozporządzenia o jeńcach wojennych w Generalnym Gubernatorstwie z 23 października 1941 r.⁹⁵ Stan faktyczny w sprawie polegał na tym, że polski robotnik był zatrudniony na budowie, na której pracowali poza swoim obozem Żydzi. Za opłatą Polak przynosił im korespondencję oraz chleb. W ocenie Son-dergerichtu nie istniał przepis, który penalizowałby zachowanie oskarżonego. W drugiej kolejności niemiecki sąd musiał rozważyć, czy zachowanie to nie zasługiwało na ukaranie według myśli przewodniej którejś z istniejących ustaw karnych oraz zdrowego odczucia narodowego. Po pierwsze, sąd miał wątpli-wość, czy owo odczucie narodowe wymagałoby ukarania Polaka mającego kon-takty z Żydami, w przeciwieństwie do Niemca dopuszczającego się tego samego. Po drugie, najbardziej pasujący do stanu faktycznego akt normatywny – rozpo-rządzenie o jeńcach wojennych – nie pozwalał nawet przy odwołaniu się do myśli przewodniej na jego zastosowanie, bowiem dotyczył wziętych do nie-woli żołnierzy nieprzyjacielskiego państwa i nie mógł być stosowany, nawet odpowiednio, wobec jeńców cywilnych (*Zivilgefangene*). Sondergericht co praw-da zauważył, że Żydzi byli wrogami narodu niemieckiego, jednak nie każdy wróg walczył z bronią w rękę i stawał się jeńcem wojennym. Polak został unie-winniony⁹⁶.

⁹² APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 11, Urteil gegen Helene Czapek vom 4.03.1902, k. 20–21.

⁹³ Np. APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 104, Urteil gegen Gerhard Lilie vom 24.07.1942, k. 42–44.

⁹⁴ ANK, NZKwT, sygn. 74, Urteil gegen Stefania Uzynska vom 10.02.1941, k. 445–451; sygn. 50, Urteil gegen Josefa Nord vom 9.09.1942, bp; sygn. 22, Urteil gegen Janina Groch vom 22.11.1940, k. 1323–1325; NWwNW, sygn. 68, Urteil gegen Jerzy Olszynski vom 23.02.1942, bp.

⁹⁵ VOBl. GG 1941, nr 101 z 30.10.1941, s. 601.

⁹⁶ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 156, Urteil gegen Stanislaw Pierzchała vom 16.12.1942, k. 2–4.

Zachowany materiał źródłowy umożliwił stwierdzenie, że wobec niektórych wyroków Sondergericht Reichshof wnoszono sprzeciw nadzwyczajny, będący środkiem procesowym pozwalającym na przeprowadzenie nowej rozprawy w sytuacji istnienia wątpliwości co do słuszności wyroku⁹⁷. Nie da się niestety nawet oszacować częstotliwości sięgania po ten środek, można natomiast zasygnalizować trzy przykłady. Sprzeciw nadzwyczajny został wniesiony od wyroku skazującego na 5 miesięcy więzienia polskiego urzędnika zatrudnionego w Arbeitsamtie w Rzeszowie za przekupstwo poprzez przyjęcie pary butów. Motywowany był wadliwą oceną postępowania dowodowego, które powinno było ujawnić więcej przypadków korupcji. W związku z tym sugerowano ponowne przesłuchanie świadków, w tym także na okoliczność twierdzeń obronnych oskarżonego, który miał być zmuszany i maltretowany w śledztwie. Ostatecznie do ponownej rozprawy nie doszło, bowiem sprzeciw nadzwyczajny został cofnięty⁹⁸. W drugiej sprawie sprzeciw wniesiono od wyroku skazującego polskiego rolnika na 1,5 roku więzienia za bunt więzienny. W sprzeciwie nadzwyczajnym zakwestionowano ustalenia faktyczne i ocenę prawną. Wytknięto, że Sondergericht nie uznał, że ucieczka i sposób jej przeprowadzenia zostały przez osadzonych ustalone wcześniej w celi. Należało także sięgnąć po rozporządzenie przeciwko przestępcom gwałtownym⁹⁹. Najprawdopodobniej sprawa nie została ostatecznie rozstrzygnięta – w zachowanych zapiskach jest mowa o przeprowadzeniu dwóch rozpraw przez Wyższy Sąd Niemiecki w Krakowie, podczas których jednak pojawiło się pytanie, czy sprawy od samego początku nie powinien rozpoznawać sąd doraźny, czego chyba do końca wojny – wobec ewakuacji sądownictwa i więziennictwa – nie udało się wyjaśnić¹⁰⁰. Trzeci przykład dotyczył Ukraińca zatrudnionego w zarządzie miejskim Sanoka, któremu Sąd Specjalny w Rzeszowie wyrokiem z listopada 1942 r. przypisał wojenne przestępstwo gospodarcze polegające na wyłudzeniu żywności i papierosów na podstawie bonów wystawionych na zmarłych, mieszkańców którzy wyjechali albo na osoby zmyślane, za co kara wyniosła 1,5 roku więzienia. Rozpoznając sprzeciw nadzwyczajny (nie zachował się), Wyższy Sąd Niemiecki w Krakowie w lipcu 1943 r. uchylił zaskarżony wyrok i wymierzył wyższą karę – 2,5 roku ciężkiego więzienia¹⁰¹.

⁹⁷ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 162–163.

⁹⁸ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 333, Urteil gegen Wiktor Podhajski vom 3.06.1943, k. 56–60; Schreiben der Hauptabteilung Justiz an den Leiter der Deutschen Staatsanwaltschaft in Reichshof vom 31.12.1943, k. 73; Ausserordentlicher Einspruch vom 10.08.1943, k. 85.

⁹⁹ BA, R 137 I/1435, Urteil gegen Wojciech Mazur vom 30.10.1943, k. 2–3; Ausserordentlicher Einspruch vom 31.01.1944, k. 1.

¹⁰⁰ BA, R 137 I/1435, Schreiben der Abteilung Justiz in Krakau an die Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements – Deutsche Staatsanwaltschaft in Görlitz vom 5.12.1944, k. 8.

¹⁰¹ ANK, NWwNW, sygn. 90, Urteil gegen Michael Sosnicki vom 26.11.1942, k. 14; Urteil des Deutschen Obergerichts in Krakau vom 2.07.1943, bp.

Sąd Specjalny w Rzeszowie rozstrzygnął kilka spraw dotyczących kradzieży lub sprzeniewierzenia mienia wojskowego na szkodę Wojskowego Urzędu Umundurowania (Heeresbekleidungsamt) w Przemyślu, zaś z zachowanych dokumentów wynika, że tego rodzaju spraw było więcej. Wyrok za każdym razem wydawał sędzia jednostkowy, wymierzając grzywny w wysokości od 300 do 600 zł¹⁰². Orzecznictwo to budziło niezadowolenie kierownika niemieckiej prokuratury dr. Rudiego Naumanna, który w każdej z tych spraw domagał się wniesienia sprzeciwu nadzwyczajnego celem uzyskania surowszej kary, ponieważ chodziło o nadużycia nie-Niemców wobec mienia Wehrmachtu¹⁰³. Mimo przychylenia się do propozycji Naumanna ze strony władz dystryktowego wydziału sprawiedliwości w głównym wydziale sprawiedliwości zdecydowano, aby nie wnosić sprzeciwów nadzwyczajnych¹⁰⁴.

Spośród spraw gospodarczych zwróciło uwagę skazanie dwóch Ukraińców za pokątny handel świniami. Czyn nie został zakwalifikowany na podstawie rozporządzenia o gospodarce wojennej¹⁰⁵, ponieważ liczby dziesięciu świń sprzedanych pokątnie w ciągu roku sąd specjalny nie uznał za stanowiącą zagrożenie dla pokrycia zapotrzebowania ludności, lecz na podstawie rozporządzenia o kształtowaniu cen z 12 kwietnia 1940 r. Orzeczone kary wyniosły między 9 a 18 miesięcy więzienia oraz grzywny w kwocie 1000 zł¹⁰⁶.

Sąd Specjalny w Rzeszowie rozpoznawał sprawy w związku ze sprzeciwami wniesionymi od nakazów karnych oraz sam wydawał nakazy karne, np. w związku z udzieleniem pomocy w ucieczce rosyjskim jeńcom¹⁰⁷. Graniczną datą było tutaj wejście w życie rozporządzenia celem uproszczenia sądownictwa karnego w Generalnym Gubernatorstwie z 24 października 1942 r.¹⁰⁸, które przewidywało wydawanie przez kierownika niemieckiej prokuratury nakazów karnych, od których można było wnieść sprzeciw rozpoznawany przez sąd specjalny w składzie jednoosobowym. Orzecznictwo wskazuje, że wniesienie sprzeciwu nie zawsze

¹⁰² AIPN, GK 94/8475, Urteil gegen Wladyslaw Bury vom 3.06.1944, k. 4; GK 94/8572, Urteil gegen Julia Podkulska vom 27.05.1944, k. 2–3; GK 94/8642, Urteil gegen Zofia Zawadil vom 27.05.1944, k. 5.

¹⁰³ Np. AIPN, GK 94/8475, Schreiben des Leiters der Deutschen Staatsanwaltschaft in Reichshof an die Hauptabteilung Justiz vom 26.06.1944, k. 2.

¹⁰⁴ AIPN, GK 94/8475, Schreiben der Abteilung Justiz an die Hauptabteilung Justiz vom 5.07.1944, k. 3; Schreiben der Hauptabteilung Justiz an die Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements in Görlitz vom 27.10.1944, k. 6.

¹⁰⁵ Kriegswirtschaftsverordnung vom 4. September 1939 [Rozporządzenie o gospodarce wojennej z 4 IX 1939 r.], RGBl. 1939, s. 1609.

¹⁰⁶ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 170, Urteil gegen Wladimir Balowski und Michael Sawka vom 20.11.1942, k. 1–6.

¹⁰⁷ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 50, Strafbefehl vom 7.03.1942, k. 1; Strafbefehl vom 7.3.1942, k. 14.

¹⁰⁸ Rozporządzenie celem uproszczenia sądownictwa karnego w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 24 października 1942 r., Dz. RGG, nr 95, s. 667–669.

kończyło się korzystnie bądź neutralnie dla skarżącego. W sprawie przeciwko 54-letniemu polskiemu rolnikowi Sąd Specjalny w Rzeszowie w czerwcu 1941 r. wydał nakaz karny za nieuprawnione noszenie polskiego munduru kolejarskiego oraz jazdę pociągiem bez biletu, przewidujący karę łączną w wysokości jednego miesiąca. W terminie sprzeciw od nakazu karnego wniósł w imieniu Polaka adwokat Janusz Pattek z Rzeszowa. Wskazał on, że jego mandant jechał w mundurze, bowiem nie posiadał innego ubrania, zaś bilet chciał kupić w pociągu u konduktora podczas kontroli, która jednak nie odbyła się. Po rozpoznaniu sprzeciwu Sondergericht wydał wyrok skazujący na wyższą, 2-miesięczną karę więzienia¹⁰⁹.

Jako ciekawostkę i przykład oportunistycznego procesu trzeba wspomnieć postępowanie, które zakończyło się na etapie prokuratorskim, skierowane przeciwko obywatelowi Węgier w związku z nielegalnym posiadaniem broni. Czyn ten należało zakwalifikować na podstawie § 2 rozporządzenia o posiadaniu broni w Generalnym Gubernatorstwie z 26 listopada 1941 r.¹¹⁰, zgodnie z którym osoby niebędące Niemcami, które posiadały bez upoważnienia broń palną, amunicję, granaty ręczne lub materiały wybuchowe, podlegały karze śmierci. Przepis ten był stosowany przez Sondergericht w sprawach przeciwko Polakom i Ukraińcom. Prokurator Naumann ocenił jednak, że ta kwalifikacja prawna nie odpowiadałaby sensowi rozporządzenia w tym przypadku, ponieważ podejrzany był obywatelem węgierskim, a więc państwa sprzymierzonego, i broń otrzymał od brata, który udawał się na front wschodni. W związku z tym Naumann zaproponował odpowiednie zastosowanie § 4a rozporządzenia celem zmiany rozporządzenia o posiadaniu broni w Generalnym Gubernatorstwie z 13 maja 1942 r., który przewidywał karę więzienia i grzywny lub jednej z tych kar, „o ile nie należy stosować” przepisu przewidującego karę śmierci za nielegalne posiadanie broni. Alternatywnie wskazał możliwość umorzenia postępowania (*niederschlagen*). Z tej ostatniej opcji skorzystał Frank, wykorzystując prawo łaski¹¹¹. Mieściło się to w zakresie kompetencji przekazanym mu przez Adolfa Hitlera na podległym terytorium, który obejmował nie tylko ułaskawianie i decyzje odmowne w sprawach ułaskawień w sądownictwie okupacyjnym (z wyłączeniem wojskowego postępowania karnego i wewnętrznego postępowania karnego dla funkcjonariuszy SS i policji), ale także umarzanie postępowań¹¹². Cała sprawa odbyła się poza sądem specjalnym.

¹⁰⁹ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 12, Strafbefehl vom 20.06.1941, k. 9; Einspruch vom 8.07.1941, k. 12; Urteil gegen Jacob Ptasnik vom 4.08.1941, k. 19–21.

¹¹⁰ VOBl. GG 1941, nr 111 z 30.11.1941, s. 662.

¹¹¹ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 237, Schreiben des Oberstaatsanwalts in Reichshof an die Hauptabteilung Justiz vom 17.12.1943, k. 10; Gnandenakt vom 14.04.1944, k. 49.

¹¹² A. Wrzyszczyński, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 205.

W jednej ze spraw, w której Sondergericht Reichshof wymierzył karę śmierci polskiemu rolnikowi, zachowały się niektóre dokumenty z postępowania egzekucyjnego. Został on skazany za nielegalne posiadanie karabinu wojskowego, którego używał do polowania. Po tym, jak negatywną opinię wyraził przewodniczący sądu specjalnego oraz skład orzekający, Frank nie skorzystał z prawa łaski. Co istotne, w aktach zachował się protokół z ogłoszenia decyzji o nieskorzystaniu z prawa łaski sporządzony w więzieniu w Rzeszowie oraz protokół z wykonania egzekucji w lesie pod Rzeszowem¹¹³. Dokumenty te pozwalają stwierdzić, że postępowanie egzekucyjne w GG było ukształtowane podobnie do tego w Rzeszy Niemieckiej¹¹⁴. Istotną różnicę stanowił sposób wykonania kary śmierci – w GG nie stosowano gilotyny, lecz rozstrzelanie.

Sąd specjalny w prasie okupacyjnej

Źródłami pomocniczo wykorzystanymi w badaniach była prasa okupacyjna. Kwerenda źródeł prasowych umożliwiła wyselekcjonowanie kilkunastu artykułów i notatek prasowych opublikowanych w „Gońcu Krakowskim”, „Kurierze Częstochowskim” oraz „Krakauer Zeitung”, w okresie okupacji niemieckiej w Rzeszowie nie wychodziła bowiem żadna lokalna gazeta. Treść zidentyfikowanych publikacji prasowych jest użyteczna przede wszystkim dla ustalenia liczby osób skazanych na karę śmierci, które to przypadki nie wynikały ze źródeł archiwalnych.

Na łamach „Krakauer Zeitung” zidentyfikowałem trzy teksty odnoszące się do najsurowszych wyroków wydanych w Rzeszowie. W maju 1940 r. w krótkiej notatce donoszono o przeprowadzonej egzekucji na trzech wskazanych z imienia i nazwiska mężczyznach. Zostali oni skazani na karę śmierci przez „Deutsches Sondergericht in Rzeszow” za włamanie się w nocy do domu zamieszkanego przez trzy kobiety, które zostały pobite i okradzione¹¹⁵. Już miesiąc później opublikowano niewielki artykuł dotyczący osądzenia i skazania bandy rabunkowej będącej postrachem mieszkańców okolic Rzeszowa, Sanoka i Jasła. Uzbrojona i zamaskowana grupa składająca się z mężczyzn i kobiet wdzierła się do mieszkań, klasztorów, probostw i młynów, które plądrowała. Po trwającej 4 dni rozprawie rzeszowski Sondergericht skazał na karę śmierci czterech mężczyzn za udział w rabunkach, natomiast trzy kobiety również na karę śmierci za niedoniesienie o nielegalnym posiadaniu broni. Dwie z nich zostały ułaskawione przez Franka,

¹¹³ APRz, Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 5, Stellungnahme des Vorsitzenden zur Frage der Begnadigung vom 1.03.1941, k. 49; Gnadenentscheidung vom 14.06.1941, k. 49c; Protokoll, b.d., k. 50; Protokoll vom 12.08.1941, k. 51.

¹¹⁴ Zob. np. K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020, s. 239–257.

¹¹⁵ *Drei Räuber hingerichtet. Frau besinnungslos geschlagen*, „Krakauer Zeitung” vom 17.05.1940.

który obniżył im kary do 5 i 10 lat ciężkiego więzienia. W artykule nie wymieniono narodowości sprawców, natomiast podano ich polskobrzmiące imienia i nazwiska¹¹⁶. W styczniu 1941 r. zamieszczono informację o skazaniu na karę śmierci rolnika za akt przemocy wobec „wykonywanej w Generalnym Gubernatorstwie władzy zwierzchniej” oraz opór władzy. Czyn jego polegał na tym, że gdy zjawił się u niego poborca podatkowy w asyście policjantów, odmówił zapłaty podatku, toteż urzędnik zasekwestrował jego krowę. Podczas jej wyprowadzania rolnik chwycił siekierę i wymierzył nią cios w głowę jednemu z policjantów. Pod koniec notatki podkreślono, że akty przemocy skierowane przeciwko polskim urzędnikom działającym z polecenia władz niemieckich są obłożone najsurowszymi karami¹¹⁷.

W „Kurierze Częstochowskim” donoszono o nowych, bulwersujących sprawach osądzonych przez Sondergericht. We wrześniu 1940 r. poinformowano o egzekucji dwóch mężczyzn w wieku 21 i 24 lat skazanych za napad rabunkowy na chatę gajowego. Sprawcy wiedzieli, że gajowy przebywa w niewoli niemieckiej, i okoliczność tę postanowili wyzyskać, napadając w nocy na bezbronną żonę gajowego, którą usiłowali zgwałcić, oraz jej 75-letniego ojca. Pokrzywdzeni zostali pobici i obrabowani. W tekście podkreślono okupienie tej strasznej zbrodni poprzez wykonanie kary śmierci¹¹⁸. W listopadzie 1940 r. w krótkiej notatce poinformowano czytelników o skazaniu na karę śmierci jedenastu osób (dziesięciu mężczyzn i jeden kobiety) za „zbrodnie ciężkiego rabunku, zakazanego posiadania broni oraz zaniechania doniesienia o zakazanym posiadaniu broni” i ich wykonaniu. W tekście podano wiek i dane personalne sprawców, a także skąd pochodzili¹¹⁹. W grudniu 1940 r. opublikowano notatkę o skazaniu na karę śmierci trzech mężczyzn za „zbiorowy akt gwałtu przeciwko suwerenności niemieckiej w Generalnym Gubernatorstwie, oraz bunt i ciężkiego uszkodzenie ciała”, który miał miejsce podczas próby ucieczki z zakładu karnego w Rzeszowie¹²⁰.

Na łamach „Gońca Krakowskiego” informowano również o powyższych sprawach, toteż przytoczyć chcę jedynie przykłady nowe. W sierpniu 1940 r. donoszono o skazaniu na karę śmierci Polaka, który zaatakował niemieckiego powiernika siekierą i stawiał opór żandarmerii, oraz dwóch członków bandy rabunkowej¹²¹. Rok później poinformowano o orzeczeniu kary głównej w zaskakującej sprawie: 47-letnia kobieta powodowana nienawiścią i chęcią zemsty doniosła na niemiecką policję, że jej sąsiad przechowuje broń. Rewizja oraz badania wykazały całkowitą

¹¹⁶ *Gefährliche Räuberbande unschädlich gemacht. Der Schrecken von Rzeszow, Sanok und Jaslo – Fünf Hinrichtungen, zwei Begnadigungen*, „Krakauer Zeitung” vom 2/3.06.1940.

¹¹⁷ *Polizisten mit der Axt angegriffen. Vom Landgericht zum Tode verurteilt*, „Krakauer Zeitung” vom 3.1.1941.

¹¹⁸ *Kara śmierci za napad rabunkowy*, „Kurier Częstochowski” z 20.09.1940 r.

¹¹⁹ *Jedenaście wyroków śmierci w Rzeszowie. Zlikwidowanie groźnej szajki bandyckiej*, „Kurier Częstochowski” z 7.11.1940 r.

¹²⁰ *Cztery wyroki śmierci*, „Kurier Częstochowski” z 18.12.1940 r.

¹²¹ *Skazany na śmierć za opór przeciwko władzy*, „Goniec Krakowski” z 28.08.1940 r.

niewinność posądzonych, zaś donosicielka została skazana na tę samą karę, jaką miał otrzymać sąsiad¹²². W październiku 1941 r. opublikowano notatkę o jeszcze jednym wyroku śmierci, wydanym wobec 25-letniego mężczyzny. W lutym 1940 r. został skazany przez sąd polski za rozboje na 2 lata więzienia. W toku odbywania kary udało mu się uciec i ukryć. Gdy został odnaleziony przez policję, stawiał opór z bronią w ręku, a po ujęciu stanął przed sądem specjalnym, który skazał go na śmierć¹²³.

Podsumowanie

Dotychczasowe rozważania pozwalają stwierdzić, że Sąd Specjalny w Rzeszowie (formalnie: Wydział w Rzeszowie Sądu Specjalnego w Krakowie) został utworzony 12 marca 1940 r. i rozpoczął prace 4 dni później, zaś na jego czele stanął jako przewodniczący Ernst Schlüter, który pełnił tę funkcję najprawdopodobniej do października 1941 r. Jego następcą na okres około pół roku został Rudolf Kretschmer, zaś trzecim przewodniczącym był Ernst Pooth. Przypuszczalnie Pooth pełnił tę funkcję do ewakuacji Sondergerichtu z okupowanych ziem polskich. W związku z podjęciem działalności po ewakuacji w ramach Placówki Zapasowej Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Zgorzelcu trzeba wspomnieć, że – podobnie jak to wyglądało w przypadku innych sądów specjalnych w GG – sędziowie zbierali się pod przewodnictwem Friedricha Stareckiego jako „Sondergericht Reichshof – Ausweichstelle Görlitz”. Co prawda nie zachował się wyrok wydany w tej formule pod koniec 1944 r. ani na początku 1945 r., jednak zachowane dokumenty poświadczają podjęcie działalności w tym okresie.

W sumie kadrę orzeczniczą Sondergericht Reichshof obliczyłem na osiemnaśtu sędziów, wśród których – na podstawie ograniczonego materiału źródłowego – dało się dostrzec prawidłowości występujące w przypadku obsady innych sądów specjalnych w GG. Chodzi tutaj przede wszystkim o wymienialność kadr z innymi sądami i prokuraturą, ale także członkostwo większości sędziów w NSDAP oraz ich pochodzenie z różnych regionów Niemiec.

Na podstawie zachowanego orzecznictwa można stwierdzić, że wyraźną większość podsądnych stanowili mężczyźni polskiej narodowości. Podkreślić można znaczny – w porównaniu z innymi sądami specjalnymi w GG – odsetek Ukraińców oraz pewną liczbę oskarżonych Żydów, którzy stanęli przed Sondergerichtem w latach 1940–1942. Uwagę zwrócił też stosunkowo wysoki w zachowanym orzecznictwie udział uniewinnień (prawie 15%). Relację między liczbą osób skazanych na karę więzienia i karę ciężkiego więzienia, zawierającą wyraźną przewagę drugiej grupy, należy uznać za zaburzoną i świadczącą o przesadnej surowości.

¹²² *Za fałszywe oskarżenie kara śmierci*, „Goniec Krakowski” z 27.08.1941 r.

¹²³ *Kara śmierci za usiłowane morderstwo*, „Goniec Krakowski” z 4.10.1941 r.

Osądzone czyny w przeważającej większości miały charakter kryminalny, wyraźnie rzadziej gospodarczy i polityczny. Warto odnotować, że wśród przebadanych orzeczeń znalazły się nawet te o czyny popełnione przed wybuchem wojny, a więc pod polską jurysdykcją. Uwagę zwraca też znaczny odsetek skazań za nielegalne posiadanie broni oraz niedoniesienie o jej nielegalnym posiadaniu.

Mimo braków w materiale aktowym proweniencji sądowej na podstawie innych źródeł można stwierdzić, że Sąd Specjalny w Rzeszowie skazywał na karę śmierci Żydów na podstawie trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w GG z 15 października 1941 r. Niestety nawet oszacowanie liczby tych „przestępców” nie było możliwe. Podobnie rzecz ma się z przypadkami skazywania za udzielanie schronienia Żydom na podstawie tego samego rozporządzenia. W materiale źródłowych zachowało się kilka takich spraw, w których skazano Polaków i Ukraińców, ale również Niemkę. Uwzględniając stopień zachowania akt sądowych, można wyrazić przypuszczenie, że tego rodzaju spraw musiało być więcej. Te orzeczenia dowodzą, że Sondergericht brał bezpośredni udział w zagładzie Żydów.

Jak wynika z przeglądu polskojęzycznej i niemieckojęzycznej prasy okupacyjnej, informowano jedynie o przypadkach wydania najsurowszych wyroków, co zapewne miało oddziaływać odstrasżająco na ludność. Kwerenda prasowa wykazała publikacje jedynie z lat 1940–1941. Prawie wszystkie z notatek prasowych dotyczyły poważnych czynów kryminalnych, głównie działalności band rabunkowych. Na podstawie prasy udało się ustalić 32 nowe przypadki skazania na karę śmierci przez Sąd Specjalny w Rzeszowie. Liczba ta poszerzona o 28 przypadków wynikających ze źródeł archiwalnych daje 60 osób skazanych na karę śmierci przez Sąd Specjalny w Rzeszowie. Liczbę tę należy traktować jako minimalną wobec stanu zachowania źródeł archiwalnych. W rzeczywistości musiała ona być wyższa choćby ze względu na nieznaną liczbę Żydów skazanych za nielegalne opuszczenie getta.

Brak jest jakichkolwiek informacji, jakoby którykolwiek z sędziów pracujących w Rzeszowie został po wojnie pociągnięty do odpowiedzialności karnej. Polski rząd umieścił na liście zbrodniarzy wojennych np. Fridericha Aldenhoffa i złożył wniosek o jego ekstradycję, ale państwa zachodnie odmówiły jego wydania. Wręcz przeciwnie, Aldenhoff kontynuował karierę w sądownictwie Niemiec Zachodnich i w latach 60. był radcą Wyższego Sądu Krajowego w Düsseldorfie¹²⁴.

Bibliografia

- Basta J., Ochenduszek T., *Sąd specjalny* [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, red. Z. Budzyński, J. Draus, J. Kawalek, J. Malczewski, Z. Nawrocki, Z. Wójcik, G. Zamojski, Rzeszów 2004.
Bentz C., *Die Rechtsprechungspraxis des Sondergerichts München von 1939–1945*, München 2003.

¹²⁴ AIPN, IPN Kr 307/18, t. 2, Schreiben des Präsidiums der Vereinigungen der Verfolgten des Naziregimes an Glowna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce vom 7.03.1963, k. 6.

- Bozykaki C., *Das Sondergericht am Hanseatischen Oberlandesgericht. Eine Untersuchung der NS-Sondergerichte unter besonderer Berücksichtigung der Anwendung der Verordnung gegen Volksschädlinge*, Frankfurt am Main 2005.
- Gonet T., *Wojton Dorota [w:] Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, red. A. Namysło, G. Berendt, Warszawa 2014.
- Góral J., Uzdowski M., *Hitlerowski Sąd Specjalny w Piotrkowie Trybunalskim. Zarys działalności [w:] Materiały z sesji naukowej: Okupacja hitlerowska w Piotrkowskim*, red. J. Góral, Piotrków Trybunalski 1998.
- Grabowski J., *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942 [w:] Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007.
- Grabowski J., Engelking B., *„Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942*, Warszawa 2010.
- Graczyk K., *Ein anderes Gericht in Oberschlesien. Sondergericht Kattowitz 1939–1945*, Tübingen 2021.
- Graczyk K., *Out of the Activities of the Special Court in Lublin (1939–1944)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, vol. 33, no. 2.
- Graczyk K., *Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenschow) (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, t. 74, z. 2.
- Graczyk K., *Sąd Specjalny w Stanisławowie (Sondergericht Stanislaw) i jego przewodniczący (1941–1944). Pod znakiem eksterminacji*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekami XX” 2023, t. VII.
- Graczyk K., *Sądy specjalne III Rzeszy jako „sądy doraźne frontu wewnętrznego” (1933–1945)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2019, t. XVIII, z. 2.
- Graczyk K., *Skazany nazistowski sędzia. Sprawa Alberta Michela przed Sądem Okręgowym w Krakowie (1948–1949) [w:] Nazwać zbrodnie po imieniu. Ustalenia Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w sprawie zbrodni z okresu II wojny światowej*, red. S. Karowicz-Bienias, R. Leśkiewicz, A. Pozorski, Warszawa 2021.
- Graczyk K., *„Stołeczny” Sondergericht. Niemiecki Sąd Specjalny w Krakowie (Sondergericht Krakau) 1939–1945*, „Folia Historica Cracoviensia” 2024, t. 30, nr 1.
- Graczyk K., *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Graczyk K., *Z działalności niemieckiego Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2023, t. 75, z. 2.
- Graczyk K., *Z działalności Sądu Specjalnego w Piotrkowie (Sondergericht Petrikau) (1939–1945)*, „Saeculum Christianum” 2023, t. 30, nr 2.
- Graczyk K., *Z działalności Sądu Specjalnego w Tarnopolu (Sondergericht Tarnopol) 1941–1944*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2023, t. 16, z. 4.
- Graczyk K., *Z organizacji i działalności Sądu Specjalnego w Kielcach (Sondergericht Kielce) (1939–1945)*, „Zeszyty Prawnicze” 2023, t. 23, nr 1.
- Graczyk K., Mielnik H., *Special Courts (Sondergerichte) in the General Government (1939–1945)*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis-Revue d'Histoire du Droit-The Legal History Review” 2023, t. 91, nr 1–2.
- Hensle M., *Die Todesurteile des Sondergerichts Freiburg 1940–1945. Eine Untersuchung unter dem Gesichtspunkt von Verfolgung und Widerstand*, Bonn 1995.
- <http://www.polskiegroby.pl/osoba.php?jez=uk&osobaok=12905&cmntarzok=570&landok=8> (5.08.2024).
- Irmen H., *Das Sondergericht Aachen 1941–1945*, Berlin 2018.
- Keldungs K., *Das Duisburger Sondergericht 1942–1945*, Baden-Baden 1998.
- Kotula F., *Losy Żydów rzeszowskich 1939–1944. Kronika tamtych dni*, Rzeszów 2019.
- Ludewig H., Kuessner D., *„Es sei also jeder gewarnt”. Das Sondergericht Braunschweig 1933–1945*, Braunschweig 2000.
- Musial B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.

- Oehler C., *Die Rechtsprechung des Sondergerichts Mannheim 1933–1945*, Berlin 1997.
- Pasek A., *Przestępstwa okupacyjne w polskim prawie karnym z lat 1944–1956*, Wrocław 2002.
- Paulus H., *Das Sondergericht Bayreuth 1942–1945*, „Archiv für Geschichte von Oberfranken” 1997, t. 77.
- Prel du M., *Das Generalgouvernement*, Würzburg 1942.
- Rączy E., *Gargas-Różycka Zofia, Gargas Jakub [w:] Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, red. A. Namysło, G. Berendt, Warszawa 2014.
- Rączy E., *Kornecka-Grajek Stanisława [w:] Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, red. A. Namysło, G. Berendt, Warszawa 2014.
- Roeser F., *Das Sondergericht Essen 1942–1945*, Baden-Baden 2000.
- Roth M., *Herrenmenschen. Die deutsche Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, Göttingen 2009.
- Schlüter H., „...für die Menschlichkeit im Strafmaß bekannt...”. *Das Sondergericht Litzmannstadt und sein Vorsitzender Richter*, Düsseldorf 2006.
- Schmidt H., „Beabsichtige ich die Todesstrafe zu beantragen”. *Die nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit im Oberlandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933–1945*, Essen 1998.
- Schwarz A., *Rechtsprechung durch Sondergerichte. Zur Theorie und Praxis im Nationalsozialismus am Beispiel des Sondergerichts Berlin*, Aachen 1992.
- Waszczyński J., *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi (1939–1945)*, „Biuletyn GKBZH” 1972, t. 24.
- Weckbecker G., *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg*, Baden-Baden 1998.
- Wrzyszc A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Wrzyszc A., *Placówka Zapasowa Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Görlitz 1944–1945 [w:] Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Jóźwiak, Łódź 2016.
- Zarzycki E., *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 2000.
- Zeidler M., *Das Sondergericht Freiberg. Zu Justiz und Repression in Sachsen 1933–1940*, Dresden 1998.

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie:

IPN BU 2953/1.
 GK 94/8475, 8569, 8572.
 GK 97/27; GK 108/27.
 GK 109/42, t. 1.
 GK 164/2758.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie:

IPN Rz 358/161.

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Niemieckie Więzienie w Nowym Wiśniczu (NWwNW), sygn. 77, 83, 90, 92, 103.
 Niemiecki Zakład Karny w Tarnowie (NZKwT), sygn. 21, 74.

Archiwum Państwowe w Rzeszowie:

Sąd Specjalny Niemiecki w Rzeszowie, sygn. 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10–13, 34, 38, 58, 60, 64, 71, 89, 94, 95, 98, 99, 102–104, 117, 129, 134, 138, 139, 141, 145, 156, 159–161, 163, 166, 170, 187, 198, 199, 201, 202, 204–206, 208, 210, 211, 213, 215, 225–227, 229, 230, 235, 236, 237, 242, 246, 250, 251, 253, 270, 273, 276, 288, 303–305, 307–317, 320, 325–329, 331–334, 372, 385, 391, 392, 394, 402–405, 412–414, 423.

Bundesarchiv Berlin:

R 52/V/8.

R 137 I/781, 782, 783, 784, 790, 792, 817, 819, 820, 823, 824, 825, 826, 1435.

R 3001/9803/7/2.

R 3001/70867, 77831.

VBS 1018 (R 3001)/ZB II 2147 A. 10.

VBS 1099 (R 137-I)/ZJ 132 A. 02.

Streszczenie

Artykuł poświęcono Sądowi Specjalnemu w Rzeszowie (Sondergericht Reichshof). Był to jeden z niemieckich sądów karnych działających w Generalnym Gubernatorstwie podczas II wojny światowej. W opracowaniu omówiono podstawy prawne funkcjonowania sądów specjalnych GG, okoliczności utworzenia Sądu Specjalnego w Rzeszowie, jego ustrój i kadry, a także orzecznictwo sądowe. Poruszono również problem informowania o działalności sądu specjalnego na łamach okupacyjnej prasy. Na podstawie zachowanych źródeł obliczono liczbę osób skazanych na karę śmierci. Artykuł opracowano w głównej mierze na podstawie źródeł pierwotnych (archiwaliów sądowych).

Słowa kluczowe: sąd specjalny, okupacja, prawo karne, II wojna światowa, Żydzi

ON THE ACTIVITIES OF THE SPECIAL COURT IN RZESZÓW (SONDERGERICHT REICHSHOF) DURING WORLD WAR II

Summary

The article is devoted to the Special Court in Rzeszów (Sondergericht Reichshof). It was one of the German criminal courts operating in the General Government during World War II. The text discusses the legal basis for the functioning of the special courts of the GG, the circumstances of the establishment of the Special Court in Rzeszów, its structure and staff, as well as court decisions (judgments). The problem of reporting on the activities of the special court in the occupation press is also raised. Based on preserved sources, the number of people sentenced to death was calculated. The article was developed mainly on the basis of primary sources (court archives).

Keywords: special court, occupation, criminal law, World War II, Jews